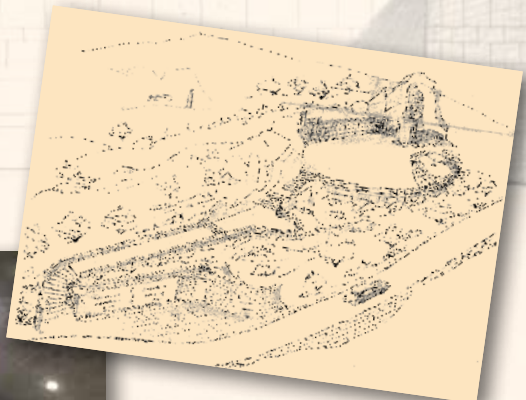
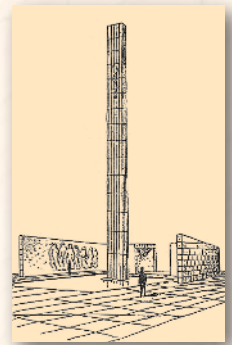
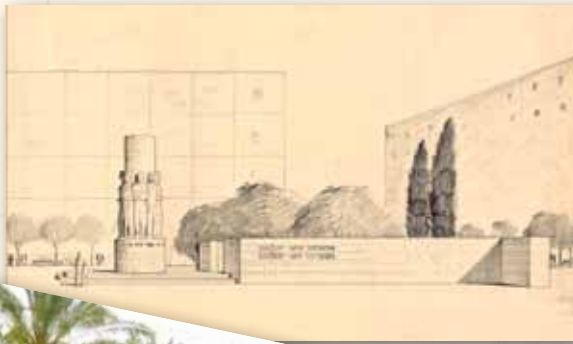

מעוז עזריהו

זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין – שלושה מקרים

זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין – שלושה מקרים

בשער המאמר:
שלוש אנדרטאות
שתוכננו ולא נבנו
ושלוש שתוכננו
והוקמו (פירוט
מלא במאמר)

במחקר האקדמי של הזיכרון הישראלי בולט זה כשני עשורים העניין בגילום הזיכרון בנוף. בהקשר זה יש לציין את חקר עיצובה של הגאוגרפיה של זיכרון הנופלים בישראל במכלול של אתרי הנצחה המתפקדים כל אחד כממשק דינמי בין העבר להווה ובין המיתוס לנוף. אתרי הנצחה, בהיותם מופע סמיוטי של הזיכרון בנוף, הם חלק מסיפור העבר המשותף, ובה בעת הם המדיום שמספר בנוף את העבר המשותף.

מחקר הגאוגרפיה של הזיכרון מתמקד בעיצובם ובתפקודם של נופים סמליים המשמשים להבניה החברתית של העבר במרחב הציבורי.¹ הוא משלב בין ניתוח האיקונוגרפיה (הסמליות) של הנוף ובין ניתוח הזיכרון הקולקטיבי כתוצר של ההבניה החברתית של העבר וכחיבת של שיח הזהות. ההבניה החברתית של העבר בנוף, שהיא פרי של מכלול תהליכי הנצחה, משקפת וחושפת מתחים חברתיים, אינטרסים פוליטיים, ערכים תרבותיים ומה שחשוב לא פחות, לחצים ואילוצים אידאולוגיים; כל אלה משפיעים על ייצוג העבר בהווה וכן על אופן ניסוח התשובה על השאלה 'מי אנחנו' במונחים של 'את מי, את מה ואיך אנחנו זוכרים'.

אנדרטאות מבטאות את הזיכרון במונחים חזותיים של אדריכלות ובשפת סמלים.² ברובד הגלוי כל אנדרטה מספרת את הסיפור ההיסטורי שביקשו מקימה לספר בנוף. אולם לכל אנדרטה יש סיפור נוסף, סיפור הקמתה. זהו סיפור של התפיסות שהנחו את היזמים, של המחלוקות שליוו את הקמתה, ושל הפשרות שהתקבלו במהלך יצירת קווי המתאר הרעיוניים של הנצחה לתבנית צורנית. חשיפתו של הסיפור היא חלק מובנה מחקר הגאוגרפיה של הזיכרון כממשק של חקר ההיסטוריה והאיקונוגרפיה של הנוף הארץ-ישראלי ושל חקר הזיכרון הקולקטיבי.

במאמר זה אני מבקש להרחיב את יריעת הדיון בגאוגרפיה של זיכרון הנופלים בישראל כך שיכלול גם אנדרטאות הסמויות מן העין: אנדרטאות שהיו על סדר היום של מפעל הנצחת הנופלים אך לא נעשו לחלק מנוף הזיכרון הישראלי. הטענה המרכזית במאמר היא שהאנדרטאות הסמויות מן העין

- 1 מן המחקרים החלוציים של גאוגרפים שעסקו בחקר הסמליות (איקונוגרפיה) של הנוף בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים ראו למשל: D.E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, London 1984; D.E. Cosgrove & S. Daniels (eds.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*, Cambridge 1988; D. Lowenthal, 'Past Time, Present Place: Landscape and Memory', *Geographical Review*, 65 (1975), pp. 1–36; idem, *The Past is a Foreign Country*, New York 1985. בשנים האחרונות הפך חקר הזיכרון לתחום מתפתח גם במחקר בישראל. אף ב'קתדרה' הופיעו בשנים האחרונות מספר מחקרים בתחום הנצחה והזיכרון שסיפרו את סיפור הקמתם של אתרי זיכרון שונים בישראל, כגון 'יער הקדושים', קבר הרצל, 'שביל הפצועים' היודר מחצר תל-חי לכפר גלעדי ועוד. ראו: ד' בר, "'לאן נפנה ביום השואה?": "יער הקדושים" וההתלבטות בשאלת הנצחת זכר השואה', קתדרה, 140 (תמוז תשע"א), עמ' 103–130; הנ"ל ומ' נאור-ירניק, 'התחרות לתכנון קבר הרצל ועיצוב הר הרצל, 1960–1949', קתדרה, 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 107–136; ד' וע' גרינברג, "'שביל הפצועים' בין חצר תל-חי לכפר-גלעדי: הסיפור האישי כאמצעי להבניית סיפור היסטורי', קתדרה, 142 (טבת תשע"ב), עמ' 131–146.
- 2 במאמר זה אני משתמש במונח אנדרטה לציון מבנה פיזי בנוף המיועד להנצחה בלבד. בעברית משמשים לציון מבנה כזה גם המונחים מצבת זיכרון וגלעד.

אינן הערת שוליים בלבד בסיפור ההיסטוריה של שילוב זיכרון הנופלים בנף. כפי שההיסטוריה של האדריכלות כוללת מיזמי בנייה והצעות תכנוניות שלא יצאו אל הפועל, כך ההיסטוריה של ההנצחה בנף כוללת את הרעיונות וההצעות להקמת אנדרטאות שהיו על סדר היום הציבורי אך לא יצאו אל הפועל.

לאחר דיון בזיכרון ובשילובו בנף אציע ניתוח היסטורי של תהליכי (אי) הקמתן של שלוש אנדרטאות, שכל אחת מהן מייצגת אפשרות הנצחה מוסדית שלא מומשה בנף, אך תועדה במסמכים וזכתה לחשיפה ציבורית בדיווחים ובמאמרים בעיתונות. הראשונה היא האנדרטה לכני תל-אביב שנפלו במלחמת העצמאות, שנועדה להיבנות בכיכר מלכי ישראל. השנייה היא האנדרטה שעיצב מיכאל קארה לזכר פורצי הדרך לירושלים, והשלישית היא האנדרטה של יגאל תומרקין ליורדי הים (או ללוחמי חופש השיט) בחיפה. כל אחת משלוש האנדרטאות מייצגת את ההסכמה הפטריטית בישראל באשר לחובה להנציח את הנפלים, אך נסיבות (אי) הקמתן של האנדרטאות שונות ממקרה למקרה, וכל אחת מהן היא וריאציה של נושא האנדרטאות הסמויות מן העין בנף הישראלי.

על הזיכרון

ראשיתו של הזיכרון הקולקטיבי כמונח וכתחום מחקר בפרסומיו פורצי הדרך של הסוציולוג והפילוסוף הצרפתי מוריס הלבווקס (1887–1945).³ כוכבו של מחקר הזיכרון הקולקטיבי דרך בשנות השמונים של המאה העשרים. מפעלו המונומנטלי של פייר נורה הציג על סמך מחקר מפורט של אתרים, מחוזות או מקומות של זיכרון בצרפת את הניגוד לכאורה בין ההיסטוריה לזיכרון כפי שהוא בא לידי ביטוי באופן שבו החברה הצרפתית מתייחסת לעברה.⁴ בשנת 1982 ראה אור באנגלית הספר 'זכור', מחקרו של חיים יוסף ירושלמי שעוסק בדינמיקה של יחסי הגומלין בין הידע ההיסטורי לזיכרון היהודי בתקופות שונות בתולדות העם היהודי.⁵

המונח זיכרון נפוץ במחקר ובשפת השיח הציבורי, אך מי שמבקש חדות אנליטית צפוי לאכזבה. השימוש הרווח בספרות המחקר במונחים כמו זיכרון לאומי, זיכרון היסטורי, זיכרון חברתי, זיכרון תרבותי, זיכרון עירוני וזיכרון ציבורי מעיד כי המשגה חדר-משמעית היא חמקמקה. זאת ועוד, בצד הזיכרון נמצא המונח מורשת, שגם הוא פופולרי בספרות המחקר, ושכמו הזיכרון מתייחס למחויבות משותפת לעבר. כוחו של המונח זיכרון אולי דווקא בעמימותו, שמאפשרת ליצוק במונח אפנתי זה משמעויות שונות ולסמן באמצעות השימוש בו שייכות ונאמנות לשיח אקדמי עדכני.

הזיכרון מבטא רציפות בין העבר להווה. בהיותו מנגנון להגדרת האני הקולקטיבי המודע לעצמו, הזיכרון הקולקטיבי – הזיכרון הלאומי כאשר מדובר בקהילה לאומית – שייך למסד הסמלי של

3 M. Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris 1950; idem, *The Collective Memory*, trans. F.J. Ditter, Jr. & V.Y. Ditter, New York 1980

4 P. Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, I–II, Paris 1984

5 Y.H. Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, Seattle 1982. המהדורה העברית: ח"י ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תרגם ש' שבי, תל-אביב תשמ"ח.

הזהות המשותפת או הלאומית. הדיון האקדמי בהיבטים הקולקטיביים של הזיכרון קשור קשר הדוק לדיון בשאלות הנוגעות בפוליטיקה של הייצוג. חקר הזיכרון הקולקטיבי מתמקד בייצוגים של העבר בתרבות ובשיח. במסגרת זו הזיכרון הוא תוצר של הבניה חברתית המעוצב על ידי הקשריו הכלכליים, התרבותיים, הפוליטיים והאידאולוגיים; הוא ייצוג לא רק של העבר, אלא גם של יחסי הכוח ומבני הכוח בחברה ובתרבות המשפיעים על עיצובו. הזיכרון הקולקטיבי הוא אפוא זירה שמתנהלים בה מאבקים על עיצוב הזהות.

הנצחת אישים ואירועים במרחב ובזמן היא מרכיב חשוב של הזיכרון הקולקטיבי. חגים וימי זיכרון שייכים לממד הזמן של הזיכרון. הם משלבים את זיכרון העבר במחזוריות לוח השנה ומגדירים את הזיכרון כחוויה משותפת הנחווית בו בזמן. אנדרטאות, אתרי מורשת, מוזאונים היסטוריים, בתי קברות לאומיים ולעתים גם שמות מקומות שייכים לממד המרחב של הזיכרון. הם משלבים נוף והיסטוריה ומייצרים מקומות סמליים בעלי פוטנציאל של דרמה היסטורית. לעתים אתרים מסוג זה משולבים בטקסים הנערכים בימי זיכרון ובחגים כך שהמרחב המיתי והזמן הליטורגי מתלכדים.

הגאוגרפיה של הזיכרון ממקמת את ההנצחה במרחב ובנוף התרבותי.⁶ היא עונה על השאלה 'איפה הזיכרון' בשמות של מקומות ושל אתרים שמבטאים תודעה היסטורית ותחושה של עבר משותף במונחים קונקרטיים של הנצחה בחומר ובמרחב. הנצחה במרחב היא ממשק פרשני המתווך בין תפיסותיהם של המנציחים לבין מי שנתקל בהנצחה בחיי היום-יום שלו או בטקסי זיכרון הנערכים באתרי הנצחה. אך מעבר לפרשנות הספציפית ולאופן שבו היא מייצגת פרשנויות ערכיות של העבר המשותף, חשיבותה של ההנצחה במרחב היא בנראות שלה. כפי שכתב דייוויד לוונטל, 'מה שנראה לעין הוא בפוטנצייה כול נוכח'.⁷ בעצם נוכחותו במרחב הזיכרון נתפס כחלק מהסדר הטבעי, ובה בעת נוכחותו הפיזית במרחב מאפשרת לעורר דיון ציבורי במשמעות וברלוונטיות של הזיכרון במרקם חיי הקהילה.

האנדרטה: הפוליטיקה והפואטיקה של ההנצחה

האנדרטה, הממחישה את העבר בנוף, מוגדרת על ידי שלושה מאפיינים בסיסיים: נושא (את מי או מה היא מנציחה), עיצוב (איך היא מנציחה) ומיקום במרחב. התפקיד הראשי של אנדרטאות הוא סמלי, ומקובל שהמבנה אינו משמש למטרות שימושיות, העלולות להאפיל על ההנצחה או לפגוע בה. האנדרטה יוצרת קשר בין ההיסטוריה לגאוגרפיה, בין הטבע לתרבות, בין הנוף לקהילה, בין המיתוס ליום-יום. היא מגלמת אידאלים ומספרת את העבר ועל העבר בצורתה החומרית ובמיקומה הגאוגרפי. מבחינה סמיוטית האנדרטה היא כעין תחנת ממסר של משמעויות סמליות שמתווכת בין

6 S. Schama, *Landscape and Memory*, New York 1995; K. Foote & M. Azaryahu, "Toward a Geography of Memory: Geographical Contribution to the Study of Commemoration and Memory", *Journal of Political and Military Sociology*, 35 (2007), pp. 125-144

7 לוונטל, העבר הוא ארץ זרה (לעיל, הערה 1), עמ' 238.

יזמי ההנצחה ובין קהל היעד שלה, התופס וחווה את האנדרטה כמונחים של זיכרון קולקטיבי או מורשת היסטורית. המשמעויות ההנצחתיות של האנדרטה מודגשות במיוחד במהלך טקסי זיכרון שנערכים לידה, ושמתקפים את הרלוונטיות שלה בנוף הזיכרון. אך המשמעויות ההנצחתיות של האנדרטה נוכחות, אם כי בעצמה נמוכה, גם במפגשים האקראיים התכופים עם האנדרטה בחיי היום-יום.

ציון למשורר
ח"נ ביאליק
ברמת-גן משנת
תרצ"ט (1939)

תפקודה של אנדרטה בנוף הזיכרון נגזר מן המשמעות החברתית המיוחסת לה: 'אנדרטה בעלת חיוניות חברתית היא זו שממזגת זיכרונות ושאיפות של הקהילה, ושנעשית מנגנון לביטוי ערכים ושאיפות אישיים'.⁸ בהיותה כלי הנצחה האנדרטה מיועדת להעברת משמעות סמלית, אלא שהמשמעות המיוחסת לה ולעבר שהיא מייצגת היא חלק בלתי נפרד מהדיון הציבורי בערכים המנחים את החברה. אנדרטה במחלוקת משקפת עמדות שונות, לעתים מנוגדות, באשר לערכים חברתיים, לנורמות תרבותיות ולפרשנויות של ההיסטוריה. מחלוקות יכולות לסוב לא רק על השאלה מה צריך וראוי לזכור, אלא גם על ערכים אסתטיים, על סגנון אמנותי ועל אסטרטגיות עיצוביות הנוגעות בשאלה 'איך להנציח'.

הדיון באנדרטה כמדיום חזותי דורש הבחנה בין הפוליטיקה של ההנצחה לפואטיקה שלה. הפוליטיקה של ההנצחה עוסקת בנושא המונצח על ידי האנדרטה, דהיינו את מה ואת מי היא מנציחה.

הפואטיקה של ההנצחה עוסקת בעיצוב ובצורת הביטוי האמנותית והאדריכלית של האנדרטה.⁹ ההבחנה בין הפוליטיקה לפואטיקה של ההנצחה היא בין מה לאיך. הספרות המחקרית מדגישה את הממד הפוליטי של הזיכרון, ושאלת מפתח היא כיצד ייצוגו של העבר מבטא יחסי כוחות הגמוניים בחברה או התנגדות להם. אך שאלת עיצוב האנדרטה עשויה להיות שנויה במחלוקת. באופן מסורתי היו אנדרטאות פסלים פיגורטיביים שהתאפיינו באיקונוגרפיה שגורה וברטוריקה מובנת היטב. ג'יימס א' יאנג טען בקשר לאנדרטאות שואה כי הציבור מצפה שאנדרטאות יהיו פסלים פיגורטיביים שהאיקונוגרפיה שלהם ברורה ומובנת.¹⁰ לאחר מלחמת העולם השנייה התקבלו בהדרגה במערב עיצובים מופשטים או מופשטים למחצה של אנדרטאות, בעוד שבברית-המועצות המשיכה האיקונוגרפיה המסורתית לשלוט במפעלי ההנצחה של המהפכה ושל הגבורה וההקרבה ב'מלחמה הפטריוטית הגדולה' (1941-1945).

אנדרטאות לנופלים בנוף הזיכרון הציוני

בכ"א בתמוז תרצ"ט (8 ביולי 1939), במלאות חמש שנים למותו של חיים נחמן ביאליק, נחנך לוח שיש שהציבה המועצה המקומית רמת-גן לזכרו של המשורר הלאומי, שעבר להתגורר שם בשלהי חייו. הלוח הוצב על גבעה נישאת שנשקף ממנה נוף הסביבה, ועליו הכתובת 'ציון למשוררנו ח.נ. ביאליק. מקום אוה לטיוליו בימי שבתו ברמת-גן'.¹¹ בעקבות הצבת לוח הזיכרון הופיע בעיתון 'הארץ' מאמר שנדרש לשאלת הנצחת גיבורי האומה באמצעות אנדרטאות. הכותב הדגיש את הצורך 'להציב שם וזכר למאורעות חיים מכריעים בחיי האומה, למען ידעו הדורות הבאים את הקורות'.¹² הוא ציין כי מלבד ההשפעה שהייתה לאיסור המקראי על פסל ומסכה, הניתוק בין האנדרטה ליהדות היה גם ביטוי של הקיום היהודי בגלות, שאחד מסימני ההיכר שלו היה הוויתור, פרי ההכרח, על כל תביעה למקום במרחב הציבורי:

על אדמת הניכר בגולה לא יכולנו לעסוק בהצבת אותות זיכרון, שיבטאו ויסמלו מאורעות מכריעים בהוויית חיינו. כי לא היה לנו רחוב משלנו ופיסת אדמה משלנו. עם שיבת ישראל לארצו השתנו התנאים, אנו בונים ערים, מקימים כפרים. והגיעה השעה לשינוי היחס לגבי בעיית הפסל, התמונה והאנדרטה, הצריכים לשקף את מפעל התחיה והתקומה בצורה פלסטית נאותה בצומת הרחובות, ברחבות ובכיכרות העיר והכפר ובתוך הגנים הציבוריים שלנו.

המאמר הסתיים בקריאה: 'יש להציב שם וזכר מוחשי ואמנותי בפומבי לקורות העם, לאישיו הדגולים ולגיבוריו האלמונים ולקדשם ברכים'. בעת שנכתב המאמר כבר ניצבו או היו בבנייה מספר אנדרטאות ששילבו בנוף הארץ-ישראלי את סיפור הגבורה וההקרבה הציוני. האנדרטה הראשונה הייתה

9 S. Michalski, *Public Monuments: Art in Political Bondage, 1870-1997*, New York 1998

10 J.E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven 1993, pp. 10-11

11 'ציון ביאליק', דבר, 25 ביוני 1939, עמ' 7. ראו התמונה בעמוד הקודם.

12 שמואלי, 'ציון למשוררנו ח'נ' ביאליק ברמת גן', הארץ, 26 ביולי 1939, עמ' 6.

זו שהוקמה בפתח-תקווה לזכר ארבעת בני המושבה שנהרגו בעת ההתקפה עליה במאורעות תרפ"א (1921); האנדרטה, בצורת אובליסק, נחנכה בשנת 1923.¹³ האנדרטה הבולטת בנוף הזיכרון הציוני בתקופת היישוב הייתה אנדרטת האריה השואג, שהוקמה על קברם של יוסף טרומפלדור וחבריו שנפלו בתל-חי, ושעיצב הפסל אברהם מלניקוב.¹⁴ בשנת 1937 נחנכה אנדרטה על קברו של אפרים צ'זיק בחולדה שעיצבה בתיה לישנסקי.¹⁵ ובשנת 1940 נחנכה בשיח-אברק האנדרטה שעיצב דוד פולוס לזכר השומר אלכסנדר זייד.¹⁶ ארבע אנדרטאות אלו סיפרו בנוף את הסיפור הציוני של גבורה והקרבה; שתיים מהן היו מצבות קבר, ושלוש מהן היו פיגורטיוויות, מעשה ידי פסלים.

עם תום מלחמת העצמאות החל מפעל הנצחת הנופלים במלחמה זו.¹⁷ דוד בן-גוריון הביע התנגדות עקרונית למה שהיה בעיניו הנצחה בעץ ובאבן.¹⁸ אך הקמת אנדרטאות – בצד נטיעת חורשות על שם הנופלים והוצאה לאור של חוברות זיכרון וספרי זיכרון – הייתה למרכיב מרכזי של מפעל הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות ובכלל מערכות ישראל.¹⁹ האנדרטאות לזכר הנופלים סיפרו בנוף את סיפור הגבורה וההקרבה. הן היו ביטוי למחויבות פטריוטית וייצגו את ההסכמה הציונית. במאמר שהופיע ב'מעריב' בשנת 1956 נאמר: 'הקימונו אנדרטאות המספרות [...] את עלילות הגבורה וההקרבה העצמית, ואחוות הנשק, ורעות הדמים של אלה אשר בגופותיהם הצעירים הניחו את היסוד למדינת ישראל'.²⁰

- 13 י' לנג, לפתח תקוה, זכרון-יעקב 2012, עמ' 213.
- 14 א' אורת, 'בשולי האריה', מלניקוב: 'יהודה המתעורר', מחווה לאברהם מלניקוב, חלוץ הפיסול הארץ-ישראלי, פסלים, רישומים, צבעי מים (קטלוג תערוכה), חיפה 1982, עמ' 19.
- 15 א' לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993.
- 16 י' גילעת, 'אמנים כותבים מחדש את המיתוס: אנדרטת אלכסנדר זייד והיצירות שבאו בעקבותיה', ישראל, 8 (תשס"ו), עמ' 119-143.
- 17 על אנדרטאות לנופלים בתרבויות אחרות ראו: J.M. Mayo, *War Memorials as Political Landscape*, New York: 1988; R. Wagner-Pacific & B. Schwartz, 'The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past', *American Journal of Sociology*, 97 (1991), pp. 376-420; K.S. Inglis, *Sacred Places: War Memorials in the Australian Landscape*, Carlton, Vic. 1998.
- 18 מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995, עמ' 190-191.
- 19 על אנדרטאות לנופלים בישראל ראו: ג' עפרת, 'על האנדרטה וחובות המקום', קו, 5-4 (1982), עמ' 58-62; א' שמיר (עורכת), גלעד: אנדרטאות לנופלים במערכות ישראל, תל-אביב תשמ"ט; הנ"ל (עורכת), הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב תשנ"ז; ע' אלמוג, 'אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי', מגמות, לד (תשנ"ב), עמ' 179-210; מ' עזריהו, 'האנדרטה הישראלית: מיתוס אמנות ופוליטיקה', סטודיו, 37 (אוקטובר 1992), עמ' 24-25; הנ"ל, 'בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב – מחקר בעיצוב הזיכרון הישראלי', קתורה, 68 (תמוז תשנ"ג), עמ' 98-125; הנ"ל, '"ההלך" – בדרך לנגב זכור אותנו': האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת: מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות', עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה), עמ' 336-363; ב' ברוטין, 'על מזבח העם והמולדת: אנדרטאות משותפות להנצחת "השואה והגבורה" לנופלים במערכות ישראל', ישראל, 4 (תשס"ד), עמ' 155-184; מ' פייגה, 'האנדרטה לאסון המוסקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום', עיונים בתקומת ישראל, 20 (תש"ע), עמ' 122-143. סיכום של עשרים ושישה מחקרים בתחומי ההנצחה והזיכרון בישראל ראו: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), 'ובדמם הבוקר יעלה': זיכרון והנצחה בישראל (אריאל, 171-172), ירושלים תשס"ו.
- 20 י' מירון, 'אנדרטאות וזיכרון לגיבורינו', מעריב, 16 בנובמבר 1956, עמ' 9.

בשנות החמישים התגבשו קווי המתאר של מפעל ההנצחה בנוף. מיעוטן של האנדרטאות היו ממלכתיות, כאלו שהמדינה יזמה והוציאה לפועל את הקמתן, כמו האנדרטאות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל.²¹ עם האנדרטאות המוסדיות לזכר החללים יש למנות גם את אלו שהקימו יישובים, בתי ספר, מוסדות ומפעלים. אנדרטאות אחרות הוקמו על ידי משפחות וחברים לנשק. על פי הערכה מספרן של האנדרטאות לנופלים בישראל בשנת 1961 הגיע לשבעים.²² בשנת 1989 תוארו ב'גלעד', ספר שהוציאה לאור היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, ושתיעד את האנדרטאות לנופלים, כ-900 אנדרטאות.²³ על פי סקר שהזמינה היחידה להנצחת החייל בשנת 2008 הגיע מספרן של האנדרטאות לנופלים בישראל ל-2,900.

מימין: האנדרטה לזכר חללי הצוללת אח"י דקר בתכנונו של דוד אנטול ברוצקוס, הר הרצל, 1971

משמאל: אנדרטה לזכר מגני הרובע היהודי במלחמת העצמאות בתכנונו של אשר חירם, הר הרצל, 1957

במקביל לאנדרטאות שנבנו היו גם כאלה שלמרות ההסכמה על הצורך בבנייתן והמאמצים שהושקעו במיזם ההנצחה לא נעשו לחלק מנוף הזיכרון. הקמת אנדרטה היא תהליך שראשיתו ברעיון, המשכו בקביעת מיקומה ועיצובה של האנדרטה כמגלמת את ההנצחה במרחב, וסופו בהקמתה. מיזם ההקמה עשוי להיעצר בשלבים שונים, בהתאם לנסיבות הספציפיות של כל מקרה ומקרה, וטווח האפשרויות רחב. אפשרות קצה אחת היא שהמיזם אינו מתקדם מעבר לאמירה בדבר הצורך באנדרטה. לעתים מתקבלת החלטה עקרונית על הקמת האנדרטה ואפילו נקבע מקומה, ודוגמה לכך היא האנדרטה לחייל האלמוני שהוחלט בשנת 1950 להקימה בקריית הממשלה בירושלים, אך היא מעולם לא נבנתה.²⁴ אפשרות קצה אחרת היא אי מימוש מיזם ההנצחה לאחר שהוכרוז על הקמת האנדרטה ואף נקבעו מיקומה ועיצובה.

21 מ' עזריהו, במותם ציון: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות, תל-השומר תשע"ב, עמ' 64-71.

22 י' האזרחי, 'אנדרטאות-זיכרון ברחבי הארץ', מעריב, 16 ביוני 1961, עמ' 14.

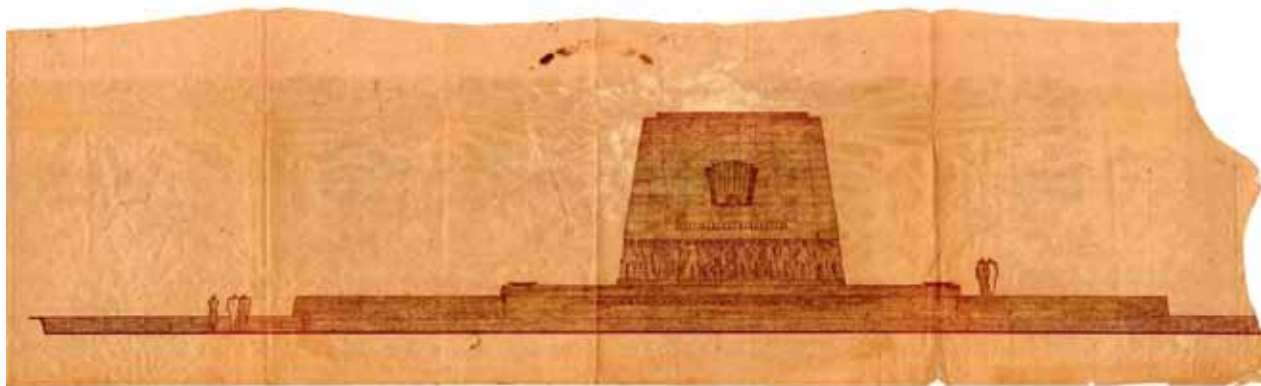
23 שמיר, גלעד (לעיל, הערה 19).

24 עזריהו (לעיל, הערה 18), עמ' 204; שמיר, הנצחה וזיכרון (לעיל, הערה 19), עמ' 167-168.

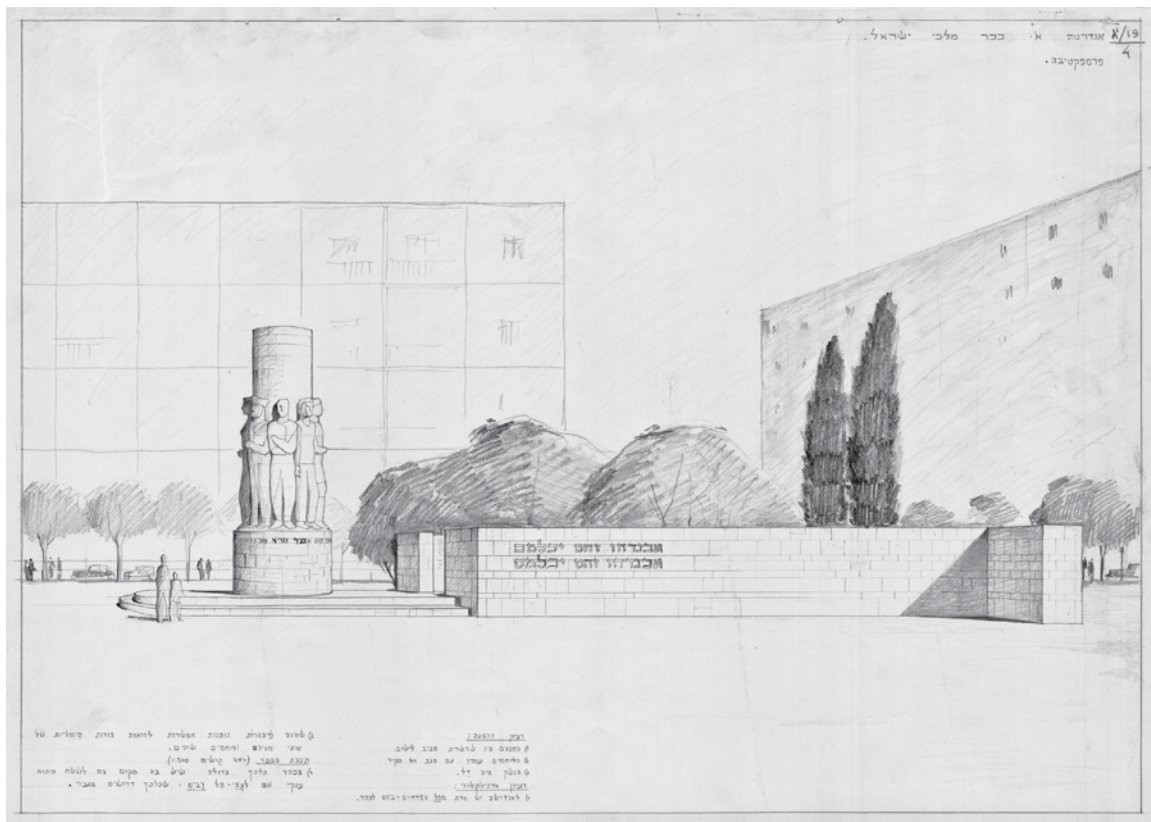
האנדרטה שלא נבנתה לזכר חללי תל-אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל

בישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל-אביב-יפו לקראת יום העצמאות השלישי (תשי"א, 1951) הוכרזו על תחרות בין אמנים להקמת שלוש אנדרטאות שינציחו 'את זכרם של בני תל-אביב ומגיניה הקדושים'.²⁵ אנדרטה אחת הייתה לזכר בני תל-אביב שנפלו במלחמת העצמאות, ותוכנן להקימה בכיכר מלכי ישראל, שעדיין לא נבנתה אך יועדה להיות הכיכר הייצוגית של העיר. אנדרטה אחרת תוכננה בגבול בין תל-אביב ליפו, במנשיה, לזכר הנופלים במערכה על יפו. אנדרטה נוספת תוכננה בגן העצמאות לזכר הטייסים שנפלו בהגנה על העיר. בנובמבר 1951 פורסמה ההכרזה של עיריית תל-אביב-יפו בשיתוף 'אגודת המהנדסים והאדריכלים' על תחרות לעיצוב שלוש האנדרטאות. באשר לאנדרטה בכיכר מלכי ישראל נקבע כי היא 'מוקדשת לזכר כל בני תל-אביב אשר נפלו במלחמה'.²⁶ למשתתפים בתחרות להקמת האנדרטה המרכזית נאמר כי על פי דרישת ההורים השכולים 'רצוי לקבוע חדר או תא זיכרון, בו אפשר יהיה לציין את שמות החללים', וכי יש לדאוג למקום עבור נר תמיד. תוצאות התחרות פורסמו בינואר 1953. חבר השופטים החליט שלא להעניק פרס ראשון לשום הצעה מעשרים ושבע ההצעות לאנדרטה המרכזית בכיכר מלכי ישראל, כדי שלא לחייב את העירייה לבצע עבודה איזו שהיא מתוך ההצעות שהוגשו'. בפרס השני זכו שתי הצעות, כל אחת בפרס שלם: הצעתם של האדריכלים אברהם יסקי ושמעון פובזנר וזו של האדריכלים דוד בסט, יהודה הוכמן וישראל אושינקר.²⁷ בפרס השלישי זכתה ההצעה של האדריכלים ביטוש ואיקה קומפורטי ושל הפסל מיכאל קארה, שזכה גם בפרס הראשון על הצעתו לאנדרטה לכובשי יפו. כמו כן הוחלט להעניק פרסי קנייה להצעות של האדריכל יצחק רייכר ולהצעתם של האדריכל בנימין צ'לנוב והפסל דב פייגין.

הצעתם של ביטוש ואיקה קומפורטי לאנדרטה לחללי תל-אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל. ההצעה זכתה בפרס השלישי (באדיבות ג'קי קומפורטי)

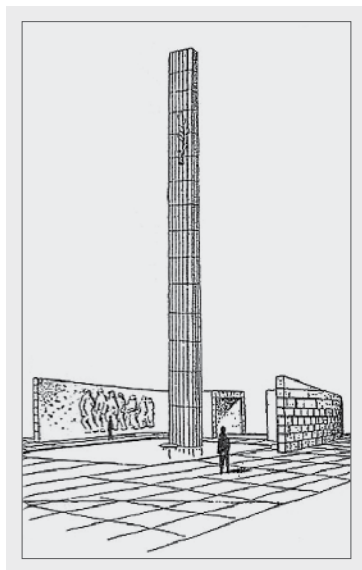
25 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 9 במאי 1951, אהעת"א.
 26 תנאי התחרות להקמת האנדרטאות להנצחת זכר בני תל-אביב חללי מלחמת הקוממיות, ללא תאריך (תשי"א), אהעת"א, 129 - 4.
 27 ההצעה של יסקי ושל פובזנר לא נשמרה. ההצעה של בסט, הוכמן ואושינקר הופיעה כאיור למאמר בביטאון הרשמי של עיריית תל-אביב: 'זכר למגיני תל אביב ומרחיבי תחומה', ידיעות עיריית תל אביב, 22, 1-3 (תמוז-אלול תשי"ב), עמ' 48.

ההצעה של יסקי ושל פובזנר לאנדרטה המרכזית לזכר חללי תל-אביב לא נשתמרה, אך מדברי השופטים אפשר להסיק שהיא כללה שלושה מרכיבים: אובליסק, קיר תבליטים וחדר זיכרון או אולם זיכרון. ועדת השיפוט קבעה כי 'התכנון הכללי של הכיכר מעניין, אולם מקום וצורת תא הזיכרון אינו נראה כמוצלח. הקיר עם התבליטים לאורך הברכה יפה'.²⁸ אף שלא ניתן פרס ראשון קבע חבר השופטים שהצעת יסקי ופובזנר היא 'בסיס לדיונים ובתנאי שיוכנסו בה שינויים'.²⁹ הם המליצו להפריד בין החלק הפיסולי לזה האדריכלי וקבעו כי 'צורת האובליסק ואופן העמדתו אינם רצויים ויש למצוא פתרון פיסולי עם פסל. יש לעצב מחדש את חדר הזיכרון'. ביולי 1953 פנה ראש העיר חיים לבנון אל האדריכלים יסקי ופובזנר בבקשה להכין 'תכניות מתוקנות להצעתכם לאנדרטה בכיכר מלכי ישראל בהתאם להערות חבר השופטים'.³⁰ בפועל התבקשו האדריכלים לתכנן את הכיכר ואת האנדרטה כמכלול אדריכלי. בדצמבר נדונה ההצעה המתוקנת

הצעתם של בנימין צ'לנוב ודוד פייגין לאנדרטה לזכר חללי תל-אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל. ההצעה זכתה בפרס קנייה (באדיבות תלמה לוי)

28 פרוטוקול השיפוט של תחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, אה"א, 129א - 4.
29 פרוטוקול ישיבת חבר השופטים המקצועיים בהתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, 4 בינואר 1953, אה"א, 129א - 4.
30 ח' לבנון אל א' יסקי ופובזנר, 7 ביולי 1953, אה"א, 129א - 4.

שהגישו.³¹ על פי הצעה מתוקנת זו תוכננה האנדרטה בצורת קיר שאורכו 80 מ' וגובהו 2 מ', ושעליו תחריט 'המסמל את תקומת ישראל', וליד הקיר תוכנן להציב אובליסק בגובה 22 מ'. סמוך לאנדרטה אמור היה להיבנות חדר זיכרון ועל קירותיו עתידים היו להיחקק שמות הנופלים. בשלב זה הייתה התפיסה התכנונית ש'כל הכיכר תותאם סביב האנדרטה'. אך חודשים ספורים אחר כך השתנתה הגישה התכנונית ונקבע שיוחלט על 'הצורה הנאותה' של ההנצחה לאחר שתתוכנן הכיכר.³² פירוש הדבר היה שהקמת האנדרטה לזכר בני תל-אביב הייתה בשלב זה בעדיפות שנייה; העדיפות הראשונה ניתנה לתכנון האדריכלי של הכיכר, שיועדה להיות כאמור הכיכר המרכזית של העיר. בפועל הקמת האנדרטה נעצרה.

בעוד הקמת האנדרטה המרכזית לזכר חללי תל-אביב התעכבה, נערכו ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בשנת תשי"ז (1957) טקסי הסרת הלוט מעל שתי האנדרטאות האחרות שהיו חלק מהתחרות הפומבית.³³ האחת הייתה האנדרטה לזכר הטייסים בגן העצמאות שעיצבו הפסל בנימין תמוז

והאדריכל אבא אלחנני, והאחרת – האנדרטה שעיצב קארה לזכר הנופלים במערכה על יפו; היא נבנתה בגן ציבורי שניטע ליד מסגד חסן בק, ושנקרא גן הכובשים. בעקבות חנוכת האנדרטאות העירוניות לטייסים ולכובשי יפו פורסמו בעיתונים מכתבי הורים שכולים שהתלוננו על שעיריית תל-אביב לא דאגה להנציח את זכר החללים כולם.³⁴ אב שכול הציע להקים בכניסה לסמטת הר סיני, ליד 'בית הכנסת הגדול' שברחוב אלנבי, אנדרטה משני לוחות אבן בצורת לוחות הברית, ולחקוק על לוחות האבן את המילה 'יזכור' ואת שמות הנופלים, דרגתו של כל אחד וגילו.³⁵ תגובת העירייה הייתה שמתנהלים מגעים עם 'אנשי מקצוע בעלי שם' כדי לקדם את הקמת האנדרטה המרכזית, ושהעיקוב נגרם מפני שבתחרות שנערכה לא נמצאה הצעה 'מתאימה ומתקבלת על הדעת'.³⁶

העניין של ההורים השכולים באנדרטה המרכזית לזכר חללי תל-אביב נבע מרצונם בהנצחה מכובדת של הבנים שנפלו. אך כעבור זמן קצר הם העדיפו אפשרות הנצחה אחרת – הקמת בית 'יד לבנים'. באפריל 1958 נערך בתל-אביב כינוס של הורים שכולים ושל נציגי ארגון 'יד לבנים', והמשתתפים תבעו מהעירייה להקים 'מפעל תרבותי' לזכרם של הנופלים במלחמת העצמאות.³⁷

הצעתם של דוד בסט, יהודה הוכמן וישראל אושינקר לאנדרטה לזכר חללי תל-אביב במלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל. ייתכן שנפלה טעות בכיתוב ב'ידיעות עיריית תל-אביב יפו', והאיור הוא בעצם הצעתם של יסקי ופובזנר, שלכאורה לא נשתמרה. ההצעה זכתה בפרס שני

31 מסמך לדיון בישיבת ועדת הכספים, 22 בדצמבר 1954, אהעת"א, 129א - 4.

32 מהנדס העיר אל ראש העיר, 1 באפריל 1955, אהעת"א, 129א - 4.

33 'הכנפיים שהצילו', מעריב, 3 בפברואר 1956, עמ' 12; 'ככה יוחג יום העצמאות', חרות, 21 באפריל 1957, עמ' 5; 'הוסר הלוט מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב', 7 במאי 1957, עמ' 1.

34 פ' נחמה אל ראש העיר, דבר, 1 ביולי 1957, עמ' 2.

35 ט' כספי, 'מה עושה תל אביב להנצחת זכר בניה שנפלו?', מעריב, 8 בנובמבר 1957, עמ' 4.

36 תגובת מ' קליר, מנהל המחלקה להסברה ויחסי ציבור, עיריית תל-אביב-יפו, מעריב, 8 בנובמבר 1957, עמ' 4.

37 'הורים שכולים תובעים מפעל לזכר החללים', דבר, 4 באפריל 1958, עמ' 14.

הורים שכולים גם שלחו מכתבים ברוח זו לראש העירייה.³⁸ הלחץ נשא פרי; ביולי 1959 הוכרז על תחרות להקמת בית 'יד לבנים', ובינוי 1965 נחנך בצפון העיר בית 'יד לבנים'.³⁹ מבחינת העירייה וההורים השכולים ייתר בית 'יד לבנים' את האנדרטה לזכר חללי מלחמת העצמאות בכיכר מלכי ישראל, והאנדרטה ירדה בשלב זה מסדר היום של ההנצחה העירונית.

מרדכי נמיר, שהחליף את לבנון בתפקיד ראש העירייה לאחר ניצחונו בבחירות בשנת 1959, נעתר בשנת 1962 לבקשת 'ארגון הלוחמים בנאצים' להקים בתל-אביב אנדרטה מרכזית לזכר היהודים שנפלו במלחמה נגד הנאצים. הסכמת ראש העיר ביטאה את רוח הזמן: בשנת 1962, בעקבות משפט אייכמן, ניצבה השואה במרכז השיח הציבורי בישראל. בשנת 1964 החליטה מועצת העיר להקים אנדרטה עירונית לזכר השואה. בשלב זה פורסם כי האנדרטה תוקם בכיכר מלכי ישראל, שבנייתה הייתה אז בשלב מתקדם.⁴⁰ בנייתה של הכיכר הסתיימה בשנת 1966, ובשנת 1975 הסתיימו עבודות ההקמה של האנדרטה 'לשואה ולתקומה' בכיכר, על פי תכניתו של הפסל יגאל תומרקין, שזכתה בתחרות שנערכה בשנת 1972.

האנדרטה בצורת פירמידה הפוכה ממתכת ומזכוכית שעיצב תומרקין עמדה במוקד ויכוח ציבורי עז.⁴¹ העובדה שהאנדרטה לשואה ולתקומה הוקמה במקום שבו אמורה הייתה להיבנות האנדרטה המרכזית לזכר הנופלים בני העיר לא הוזכרה כלל על ידי מבקריו הרבים של המבנה הפיסולי שתכנן תומרקין. במקביל, וללא קשר למחלוקת הציבורית בנוגע לאנדרטה לשואה ולתקומה, הופיע על סדר היום העירוני רעיון חדש להנצחת הנופלים בני תל-אביב במרחב העירוני. בדצמבר 1974 ביקשו הורים שכולים לעכב את ביצוע תכנית הנצחת חללי מלחמת יום הכיפורים בעיר ולתת עדיפות למפעל הנצחה כולל ב'גן הבנים' שייבנה בפארק הירקון, ושינציח את שמות 2,600 בני תל-אביב שנפלו במערכות ישראל. בינואר 1976 דרש ארגון 'יד לבנים' 'בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים [...] שהבנים יונצחו על ידי גן נאות במבנהו ובמרחבו במסגרת פארק הירקון; הנצחה שתואמת את מספר החללים וגודל העיר'.⁴²

ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בשנת תשס"ב (2002), חמישים ואחת שנים לאחר שהכריזה מועצת עיריית תל-אביב-יפו על מיזם ההנצחה העירוני לבני העיר שנפלו במלחמת העצמאות, נחנך בחלקו המערבי של פארק הירקון (גני יהושע) אתר ההנצחה 'גן הבנים'. בגן אחת-עשרה חורשות של עצי ארץ-ישראל, וכל אחת מוקדשת לפרק במערכות ישראל. בכל חורשה ניצבים עמודי גרניט שחורים בצורת מנסרה, ועליהם חקוקים שמות הנופלים. לעומת התכנית משנות החמישים להקים את האנדרטה לזכר הנופלים בני העיר בכיכר המרכזית שלה, ב'גן הבנים' שולבה הנצחת שמות הנופלים

38 אפשר ללמוד על כך ממכתבים שכתבו הורים שכולים בנושא אל ראש העיר. ראו: אב שכול לראש העיר, 21 ביוני 1959, אהעת"א, 129א - 4; י"א חפץ אל ראש העיר, 13 בדצמבר 1959, שם.

39 א' רותם, 'אש תמיד תודלק בבית "יד לבנים" שייחנך בקרוב', מעריב, 23 ביוני 1965, עמ' 15.

40 צ' אלגת, 'אנדרטה לקרבנות השואה במרכז כיכר מלכי ישראל', מעריב, 2 במאי 1964, עמ' 15.

41 M. Azaryahu, 'Public Controversy and Commemorative Failure: Tel Aviv's Monument to Holocaust and National Rebirth', *Israel Studies*, 16, 1 (2011), pp. 129-148.

42 י' ארצי אל חברי ההנהלה, עיריית תל-אביב-יפו, 14 בינואר 1976, אהעת"א, 07(28)-59.

למעלה: האנדרטה לשואה ולתקומה בעיצובו של יגאל תומרקין, כיכר רבין, תל־אביב (צילום: מעוז עזריהו)
 למטה: 'גן הבנים' בגני יהושע (פארק הירקון) (צילום: סטנלי ווטרמן)

בנוף הפתוח של גן שניטע במיוחד לצורך זה בפארק הירקון. שינוי מיקומה של הנצחת הנופלים בני תל-אביב היה לא רק העתקה במרחב, אלא גם ביטוי במרחב לתפיסה אדריכלית שונה של הקשר שבין הנצחת הנופלים בני העיר לנוף העירוני. אך למעשה לא הייתה זו תפיסה חדשה – כאמור שתי האנדרטאות האחרות שעל הקמתן החליטה עיריית תל-אביב-יפו בשנת 1951 נבנו גם הן בגנים ציבוריים: בגן הכובשים נבנתה האנדרטה לכובשי יפו, ובגן העצמאות הוקמה אנדרטת הטייסים.

האנדרטה שלא נבנתה לפורצי הדרך לירושלים

החשיבות שיוחסה למערכה על פריצת הדרך לירושלים באה לידי ביטוי גם בחשיבות שיוחסה להנצחת פרק זה של מלחמת העצמאות בנוף המקומי. הנצחת פורצי הדרך לירושלים במלחמת העצמאות עלתה לסדר היום של ההנצחה הממלכתית בפברואר 1950. יצחק זיר-אב מהאגף ליחסי ציבור במשרד הביטחון דיווח על הרעיון להעמיד את אחת המכוניות המוטלות בצד הדרך 'על כן של בטון, ושמירתה בדרך זו, למזכרת'.⁴³ כשבוע לאחר מכן פורסם בעיתון 'פלסטיין פוסט' מכתב של קורא שהציע להפוך את שרידי המשוריינים המוטלים בצד הדרך העולה לירושלים לאנדרטה קבועה לזכרם של 'גיבורי השיירות'.⁴⁴ בתגובה ששלח ללשכת הרמטכ"ל הודיע פנחס ספיר, מנכ"ל משרד הביטחון, כי ארכיון הצבא מטפל בנושא, וכי התכוונו 'להעביר את שרידי המכוניות למוזיאון המלחמה'.⁴⁵ הוא גם חזר על הרעיון שהעלה זיר-אב שבועות ספורים קודם לכן 'להקים בשער הגיא מקום זיכרון אשר יבנה מהשרידים על יסוד של בטון'. הרמטכ"ל יגאל ידין התנגד להעברת המכוניות למוזאון והציע 'להפוך את המכוניות עצמן לגלעד בצורה מתאימה באותו המקום בו הן נמצאות'.⁴⁶ ימים ספורים לאחר מכן פנה 'איגוד החיילים המשוחררים' בירושלים אל מנכ"ל משרד הביטחון בבקשה לבנות בכניסה לשער הגיא אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים שתיתן ביטוי 'להקרבה העילאית של גיבורי ישראל'.⁴⁷

ההחלטה הפורמלית על הקמת אנדרטה ממלכתית לפורצי הדרך לירושלים התקבלה כשהחלה לפעול 'המועצה הציבורית להנצחת החייל', שחבריה היו הורים שכולים, ושתפקידה היה לקבוע את הדפוסים הממלכתיים להנצחת הנופלים. בפברואר 1951 התכנסה המועצה הציבורית לשיבתה הראשונה, וביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל באותה שנה הודיע יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, הגוף הממונה על ביצוע מדיניות ההנצחה הממלכתית, על הקמתן של שמונה אנדרטאות ברחבי הארץ, ובהן האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים.⁴⁸ ועדת המשנה לאנדרטאות של 'המועצה הציבורית להנצחת החייל', בראשות יצחק בן-צבי, קבעה כי שמונה האנדרטאות הממלכתיות

43 י' זיר-אב אל ש' אביגור, 14 בפברואר 1950, א"צ, 62-28/1960.

44 *Palestine Post*, 23 February 1950, p. 2.

45 פ' ספיר אל סא"ל מ' אביצור, ראש לשכת הרמטכ"ל, 5 במרס 1950, א"צ, 211-220/1970.

46 אביצור אל ספיר, מרס 1950, א"צ, 211-220/1970.

47 איגוד החיילים המשוחררים אל פ' ספיר, 6 במרס 1950, א"צ, 62-28/1960.

48 'כבוד ותהילת נצח לגיבורים חללי מלחמת העצמאות', הצופה, 7 במאי 1951, עמ' 4.

הללו ינציחו את הקרבות, וכי לא יצוינו על גוף האנדרטה שמות הנופלים.⁴⁹ ביוני 1952 דיווח דקל לשמעון פרס, סגן שר הביטחון, כי המחלקה להנצחת החייל מתעתדת להכריז בקרוב על תחרויות להקמת אנדרטה לפורצי הדרך לירושלים ואנדרטה לזכר לוחמי הגליל העליון המתוכננת להיבנות בנבי־יושע (מצודת כ"ח).⁵⁰

ההכרזה על תחרות 'להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות' פורסמה בשנת 1953.⁵¹ בהסבר שניתן למשתתפים נאמר כי 'האופייני בפעילות הפריצה היו שיירות כלי רכב טעוני אספקה, דלק ותחמושת, ונהוגים ונשמרים בידי אנשי אמיצים, חיילי צה"ל ואזרחים, אשר עלו לירושלים בדרך לא דרך, סללו, נלחמו, פרצו ועלו'. בהסבר נכתב גם כי שלדי המכוניות המוטלים בצד הדרך הם 'ציונים לגבורה ולהעפלה', וכי רצוי שהמשתתפים ישלבו בתכנית שהם מציעים 'פתרון לשלדי מכוניות אלה'. מיקום האנדרטה היה במדרון הדרומי, בצד נתיב התנועה המוביל במעלה הכביש לכיוון ירושלים. בתשובה על שאלת אחד המשתתפים בתחרות נאמר כי המקום המיועד לאנדרטה נבחר כדי שהנוסעים לירושלים יוכלו לראותה.

כמו כן נמסר למשתתפים בתחרות כי מותר לשלב בתכנית דמויות, אך בדמויות אדם יש להסתפק בקווים כלליים בלבד'. הכוונה הייתה למנוע הפרה בוטה של האיסור המפורש בעשרת הדיברות

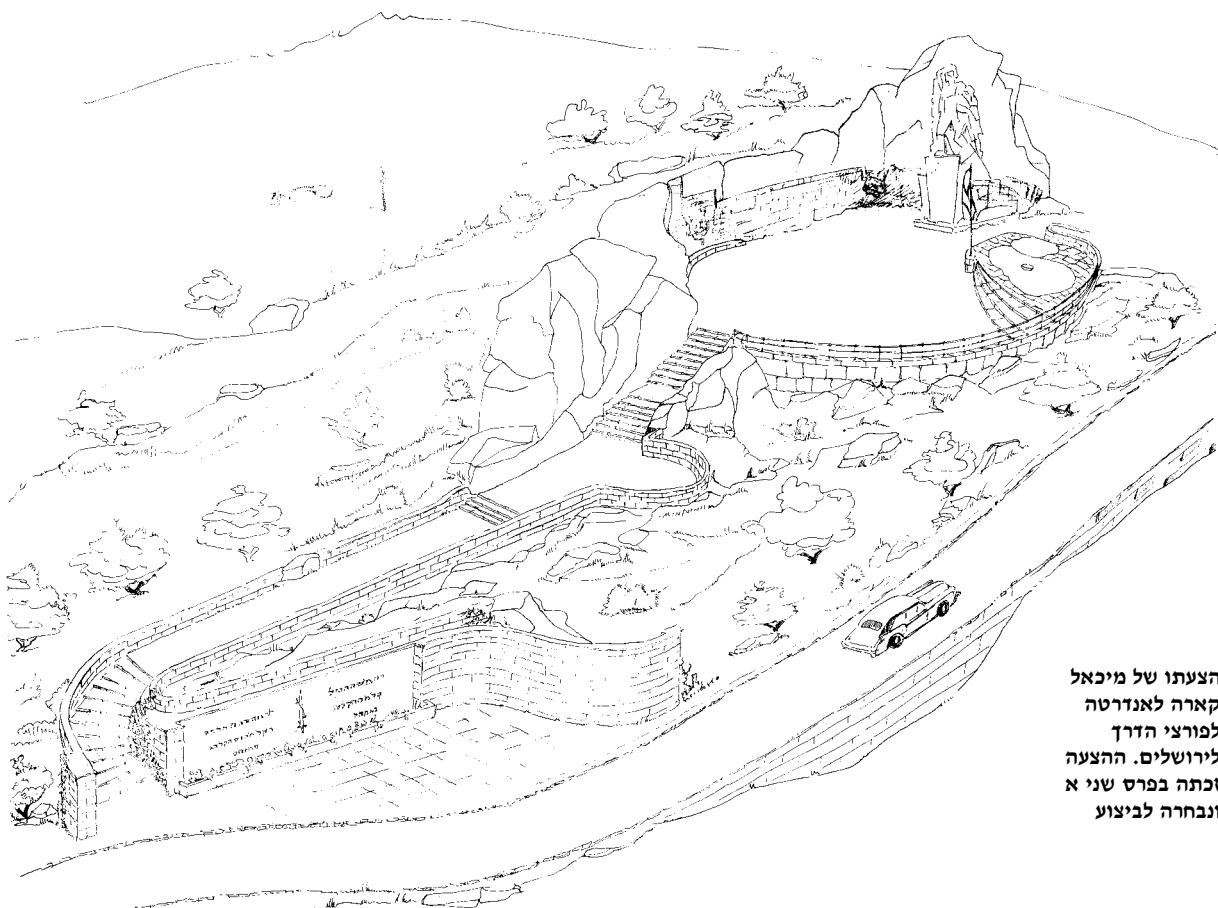
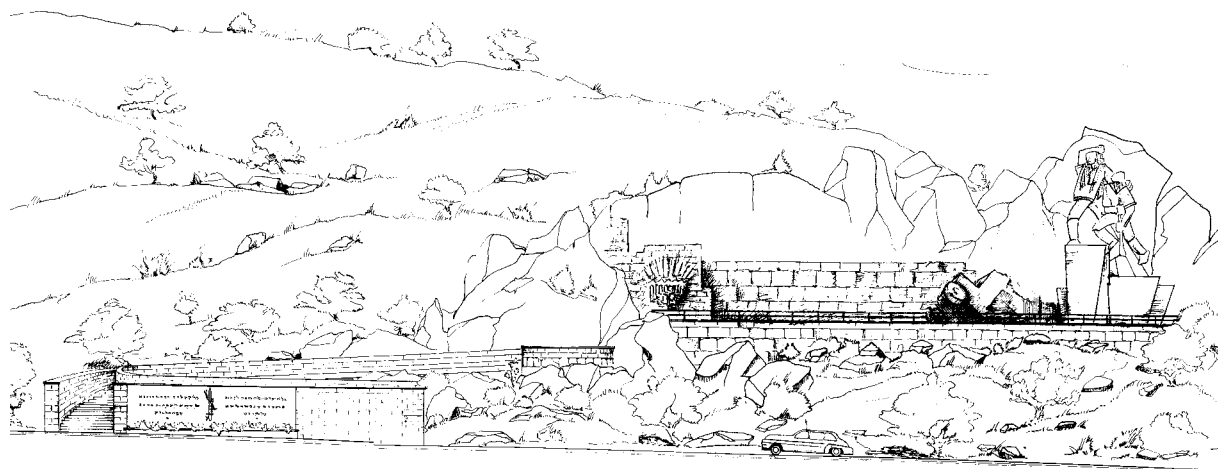
הצעתו של ביטוש
קומפורטי לאנדרטה
לפורצי הדרך
לירושלים
(באדיבות ג'קי קומפורטי)

49 'ישיבת הוועדה לקביעת מספר מצבות זיכרון ומקומותיהן', יולי 1951, א"צ, 212-220/1970.

50 'דקל אל ש' פרס, 12 ביוני 1952, א"צ, 213-220/1970.

51 תנאי ההתחרות להקמת יד בשער הגיא לזכר פורצי הדרך לירושלים במלחמת הקוממיות, תשי"ג, ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיק אנדרטה.

הצעתו של מיכאל
קארה לאנדרטה
לפורצי הדרך
לירושלים. ההצעה
זכתה בפרס שני א
ונבחרה לביצוע

'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' (שמות כ, ד). גם המשתתפים בתחרויות הפומביות להקמת אנדרטאות לחללי רמת-גן, רחובות וחיפה נדרשו להתחשב ב'נוהג הדתי בארץ'.⁵² מבחינת המשתתפים בתחרות היה זה אילוץ, אך מבחינת מזמיני האנדרטה ההתחשבות בנוהג הדתי נבעה מתוך התחשבות ברגישות של ציבור שומרי המסורת וכן מרצון להימנע ממחלוקות שיהפכו את האנדרטה מביטוי של הסכמה לנושא במחלוקת.⁵³ שאלת ההתחשבות בנוהג הדתי לא עלתה בקיבוצים שדחו את המסורת הדתית לטובת פרשנות חילונית של המורשת היהודית. האנדרטאות שבנה הפסל נתן רפפורט בקיבוץ 'השומר הצעיר' יד-מרדכי (לזכר מרדכי אנילביץ', 1951) ונגבה (לזכר מגני הקיבוץ, 1953) היו דוגמאות בולטות בנוף הזיכרון לאנדרטאות בצורת פסלים פיגורטיביים של דמויות אדם.

לתחרות הוגשו שלושים ואחת הצעות, וועדת השיפוט התכנסה ביולי 1953.⁵⁴ השופטים לא העניקו פרס ראשון. הפסל קארה זכה בפרס שני א, בסך 750 ל"י, ובהמלצה לביצוע על הצעתו לאנדרטה בצורת פסל חצוב באבן בגובה כ-12 מ' המתאר צעיר המחזיק בידו האחת רימון בעוד ידו

השנייה תומכת בחברו הפצוע.⁵⁵ על פי ההצעה תוכנן להציב את הפסל במרחק כ-30 מ' מהכביש. כאמור קארה קיבל פרס ראשון על הצעתו לאנדרטה לזכר כובשי יפו. אף על הצעתו לאנדרטה לזכר חללי חולון במלחמת העצמאות זכה בפרס הראשון.⁵⁶ שתי אנדרטאות אלו הן פסלי תבליט של דמויות לוחמים, ושתיהן נחנכו בשנת 1957.

בפרס שני ב בתחרות לעיצוב האנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים, בסך 500 ל"י, זכו האדריכלים ש' שקד וי' שריד, שהציעו אנדרטה מגושי אבן בלתי מהוקצעים. הפרס השלישי הוענק על הצעה לדגם מופשט של שלושה עמודי בטון כפופים הבוקעים ועולים מתוך גבעה. אשר חירם, אדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל, קיבל פרס קנייה, בסך 200 ל"י. גם הפסל יצחק דנציגר והאדריכל מיכאל קון הגישו הצעה לתחרות, אך לא זכו בפרס.⁵⁷

לאחר ביקור בתערוכה שהוצגו בה ההצעות שהשתתפו בתחרות כתב משה מייזלס ב'דבר' על ההצעה של קארה: 'יצירה זו היא לפי הנוסח הרגיל של מצבות זיכרון – הלוחם האמיץ שפניו מביעים עוז

דגם האנדרטה שהציע מיכאל קארה להנצחת פורצי הדרך לירושלים

52 ההכרזה על התחרות ליד הזיכרון לחללי רמת-גן, מרס 1949, ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיק אנדרטה; פרוטוקול ישיבת חבר השופטים בתחרות להקמת יד הזיכרון לחללי רחובות, שאלה 13, 4 במרס 1949, שם; תנאי התחרות לתכנון מצבת הזיכרון בחיפה, 1950, שם.

53 מ' עזריהו, 'חידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל', מ' בראון וצ' צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 285-286.

54 שמיר, הנצחה וזיכרון (לעיל, הערה 19), עמ' 63.

55 'תוקם אנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים', הארץ, 12 באוגוסט 1953, עמ' 2.

56 הודעה על תוצאות התחרות, דבר, 17 במרס 1954, עמ' 3.

57 'יד לשער הגיא', במחנה, 30 בנובמבר 1955, עמ' 17; מ' עזריהו, "שלד הברזל שותק כמו רעיון": סיפורם של שרידי המשוויינים בשער הגיא, קתדרה, 106 (טבת תשס"ג), עמ' 119-138.

ולרגליו קורס חברו הגווע [...] זוהי מצבה העשויה, בעזרת שינויים קלים, לשמש גלעד לכל קרב מאז מלחמת קרים. ראינו דוגמתה במקומות רבים בעולם.⁵⁸ דברי ביקורת נוקבים ברוח זו, גם כן בעקבות ביקור בתערוכה, כתב יהודה אליצור, מנהל המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ בהסתדרות הציונית, במכתב אל ראש הממשלה: 'שתי דמויות מגושמות בפוזת קרבית-כנאלית [...] פסלים מעין אלה ניתן לראות לאלפים בכל רחבי תבל'.⁵⁹ הוא הוסיף כי לא ראוי להציב 'פסל בינוני-שגרת' לציון המערכה על ירושלים, ואולי 'מוטב להסתפק במצבה פשוטה וצנועה'. לשכת ראש הממשלה הפנתה את המכתב אל דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל. בתשובתו לאליצור כתב דקל שכאחד השופטים בתחרות הוא לא מצא פסול בהצעה שמתאימה לעוד מקומות 'מאלבניה ועד קוריאה', מה עוד שוועדת השופטים מצאה את ההצעה הזאת 'כמתאימה ביותר' מכל ההצעות.⁶⁰

ימים ספורים לפני פרסום דברי הביקורת של מייזלס נחתם זיכרון דברים על בנייתה של האנדרטה,⁶¹ ובפברואר 1954 הודיע דקל כי בקרוב תתחיל עבודת ההקמה של האנדרטה.⁶² בפועל לא חלה התקדמות בשטח. בישיבה של המועצה הציבורית בשנת 1960 הציג משה אורבך, ראש המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון, את השתלשלות האירועים שהובילו להחלטה שלא לבנות את האנדרטה שהציע קארה.⁶³ לדבריו שני גורמים מנעו את בנייתה. גורם אחד היה שהרבנות לא נתנה אישור בכתב להקים את האנדרטה. הוא לא פירט מדוע נחוץ היה אישור כזה, מי פנה לרבנות לקבל, ומדוע נמנעה הרבנות מהנפקתו. מסתבר כי הבעיה הייתה הפיגורטיביות המובהקת של דמויות האדם בפסל, בניגוד להנחיה שניתנה למשתתפים בתחרות שבדמויות אדם יש להסתפק בקווים כלליים בלבד. יש להניח כי את המהלך נגד התכנית הוביל יושב ראש המועצה הציבורית, הרב אברהם חיים שאג, ממנהיגי 'המזרחי', שכנו היה אחד מנופלי שיירת ה'ה'. הגורם האחר לאי בניית האנדרטה היה התנגדותו של נשיא המדינה בן-צבי, שהיה אב שכול ועמד בראש 'המועצה הציבורית להנצחת החייל' קודם שהתמנה לנשיא המדינה. בן-צבי המשיך להיות מעורב מאחורי הקלעים בעיצוב דפוסי ההנצחה הממלכתית. כפי שדיווח אורבך, הנשיא סבר שהאנדרטה אינה מתאימה להיבנות 'בדרך לירושלים', אך הוא לא פירט למה התכוון בן-צבי.

על פי חוות דעתם של פסלים ואדריכלים שאליהם פנתה המחלקה להנצחת החייל הפתרון המיטבי היה לבנות את האנדרטה שהציע חירם, שקיבל פרס קנייה בתחרות הציבורית. בהיותו אדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל היה חירם אחראי בשנות החמישים לעיצוב האדריכלי של בתי הקברות הצבאיים ולהקמת אנדרטאות מטעם המחלקה, בהן האנדרטאות בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, אנדרטאות הדוידקה בירושלים וכצפת, אנדרטת הנפוליאונצ'יק בטבריה והאנדרטה הממלכתית

58 מ' מייזלס, 'תחרות מצבת הזיכרון בשער הגיא', דבר, 28 באוגוסט 1953, עמ' 5.

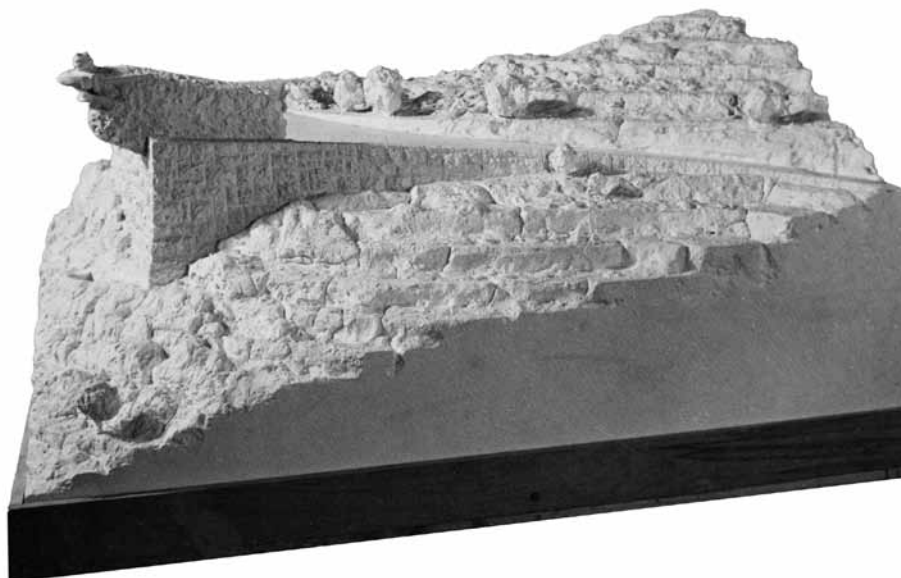
59 י' אליצור אל ד' בן גוריון, ללא תאריך (כנראה אוגוסט 1953), א"צ, 156-90/1972.

60 י' דקל אל י' אליצור, 18 בספטמבר 1953, א"צ, 156-90/1972.

61 זיכרון דברים בין י' דקל לש' פרס, 24 באוגוסט 1953, א"צ, 156-90/1972.

62 'גלעד לזכר "הפורצים"', על המשמר, 15 בפברואר 1954, עמ' 1.

63 פרוטוקול ישיבת 'המועצה הציבורית להנצחת החייל', 13 ביולי 1960, א"צ, 178-1967/1993.

דגם האנדרטה
שהציע אשר חירם
להנצחת פורצי הדרך
לירושלים. ההצעה
זכתה בפרס קנייה
(באדיבות יוסי שפיגל)

בצומת גולני, שנחנכה בשנת 1959. ועדת המשנה לאנדרטאות של 'המועצה הציבורית להנצחת החייל' קיבלה את ההמלצה לבצע את תכניתו של חירם.

חירם דרש לשנות את מיקומה של האנדרטה. תחילה נקבע כי תוצב במדרון הדרומי של שער הגיא, במקום שלא תזכה בו 'לצל ואור', ואילו חירם רצה להציבה בצד הצפוני של הדרך העולה לירושלים, על המדרון הפונה לכיוון דרום, כך שהיא תהיה חשופה לשמש בדרגות שונות במהלך היום. כפי שציין אורבך, ההצעה לשינוי מקום האנדרטה זכתה לתמיכתם של מומחים, בהם הפסל דנציגר.

המחלוקה להנצחת החייל צידדה גם היא בבניית האנדרטה לפורצי הדרך על פי תכניתו של חירם, בין היתר מפני שזכה להערכתם של חברי 'המועצה הציבורית להנצחת החייל' בזכות עבודתו בתכנון בתי הקברות הצבאיים ואנדרטאות ממלכתיות לנופלים.⁶⁴ אך 'אגודת המהנדסים והאדריכלים' דרשה כי העבודה תימסר לאדריכלים שזכו בפרס השני, או לחלופין להביא את העניין להכרעתה של ועדת השיפוט שדנה בהצעות שהוגשו לתחרות בשנת 1953. הפקדת הקמתה של האנדרטה בידי חירם ללא מכרז הייתה בעייתית מבחינת סדרי המנהל התקין. אורבך טען כי 'יש להתחיל מחדש', כלומר להכריז על תחרות חדשה.

באוגוסט 1961 פורסמה הודעה רשמית על תחרות פומבית חדשה להקמת אנדרטה לזכר פורצי הדרך לירושלים.⁶⁵ כפי שדרש חירם, מיקום האנדרטה נקבע על גבעה בצד הצפוני של הכביש לירושלים. במרס 1962 נקבעו הזוכים בתחרות מתוך חמישים ושבע ההצעות שהוצעו.⁶⁶ הפרס

64 עזריהו (לעיל, הערה 21), עמ' 78.

65 הודעה על תחרות פומבית, מעריב, 18 באוגוסט 1961, עמ' 21.

66 הודעה על תוצאת התחרות הפומבית, מעריב, 11 במרס 1962, עמ' 13.

הראשון ניתן לפסלת נעמי הנריק ולאדריכל טוביה קץ על הצעתם. שלא כבתחרות הקודמת, שלא ניתן בה הפרס הראשון, הפעם לא ניתן הפרס השני, ובכך הודגשה התמיכה הגורפת בתכנית שזכתה בפרס הראשון. האנדרטה המוצעת הייתה פסל מופשט: אגד צינורות מפלדת אל-חלד בצורת 'דיים פרושות קדימה'⁶⁷ לכיוון ירושלים. שלא כבאנדרטה שהציע קארה בשנת 1952, לא היו בהצעה שזכתה בפרס בשנת 1962 מוטיבים פיגורטיביים. הסמליות של תנועה קדימה לכיוון ירושלים יצרה קשר ישיר וברור בין הפסל ובין הסיפור שנועד לספר בנוף.

האנדרטה נחנכה בטקס ממלכתי בהשתתפות ראש הממשלה לוי אשכול ב-14 במרס 1967.⁶⁸ במסיבת עיתונאים שנערכה ימים ספורים קודם לכן הסביר ראש אכ"א כי העיכוב בהקמת האנדרטה 'היה מסיבות שונות, בעיקר אי-מציאת הצעה מתאימה'.⁶⁹ למעשה בעת שנחנכה האנדרטה הממלכתית, שימשו 'פגרי המשוריינים' כ'אנדרטה ריאליסטית' לאפוס שער הגיא', כפי שכתב מנחם תלמי ב'מעריב' שבועות ספורים לפני חנוכתה של האנדרטה הממלכתית.⁷⁰ ההחלטה שהתקבלה בראשית שנות החמישים שלא לסלק את שרידי המשוריינים ממקומם בצד הדרך, העניקה לגרוטאות המתכת מעמד של אנדרטאות אותנטיות, המשמשות כעדים וכעדות. שירו של חיים גורי 'באב אל-וואד', שהתייחס אל המשוריינים כאל 'שלד הברזל [ה]שותק כמו רעי', תרם גם הוא לקיבוע מעמדם האיקוני כייצוגים של סיפור הגבורה וההקרבה בנוף.

האנדרטה שלא נבנתה ליורדי הים (לוחמי חופש השיט) בחיפה

ב-7 במרס 1968, ביום שבו הוכרזו אנשי צוות הצוללת 'דקר', שנעלמה שבועות ספורים קודם לכן, חללים, פורסמה בעיתון 'דבר' ידיעה על הקמת 'קריית הנצחה ליורדי הים שנפלו על משמרתם' במבואות הדרומיים של חיפה, במורדות הכרמל, ליד קריית-שפרינצק.⁷¹ מפעל ההנצחה היה יזמה של עיריית חיפה בשיתוף משרד הביטחון, משרד התחבורה, צי הסוחר וחיל הים. קריית ההנצחה, כך נכתב, תכלול מרכז הנצחה, גן זיכרון, אנדרטה שתשקיף אל הים ופינות התייחדות עם זכר חללי 'השלושה', שטבעה על צוותה ב-24 בינואר 1967 בים הטירני, המשחתת 'אילת', שהוטבעה ב-21 אוקטובר 1967, והצוללת 'דקר', שנעלמה ב-25 בינואר 1968. מפעל ההנצחה המתוכנן הוקדש למלחי צי הסוחר ולמלחי חיל הים, והיה יוצא דופן בכך שנועד לשלב את הנצחתם של אזרחים ושל אנשי צבא.

קריית ההנצחה נועדה לשלב יזמות הנצחה נפרדות לשלושת האסונות הימיים שהתרחשו מינואר 1967 עד ינואר 1968. הראשון היה אסון 'השלושה'. בטקס האזכרה הממלכתי שנערך בנמל חיפה במלאות שלושים לאסון 'השלושה' הודיע אבא חושי, ראש עיריית חיפה, על החלטת העירייה להנציח

67 'הסרת הלוט מאנדרטת פורצי הדרך לבירה ב-15 במרס', מעריב, 7 במרס 1967, עמ' 7.

68 'בן ובת של פורצים שנפלו הסיירו הלוט מהאנדרטה לזכרם', מעריב, 16 במרס 1967, עמ' 2.

69 'הסרת הלוט' (לעיל, הערה 67).

70 מ' תלמי, 'פנים חדשות לשער הגיא', מעריב, 10 בפברואר 1967, עמ' 5.

71 'קריית הנצחה ליורדי הים תוקם בחיפה', דבר, 7 במרס 1968, עמ' 8.

את הנספים: 'בעצה אחת עם הגורמים השונים תוקם במבואות המערביים של העיר, על גבעה רמה מול חוף הים, אנדרטת-זיכרון לנספי "השלושה"'. האנדרטה תשקיף אל פני הים ותיראה לכל הבאים לנמל חיפה והמפליגים דרכו.⁷²

במסגרת ההכנות להקמת אנדרטת 'השלושה' ערכה העירייה מכרז, וחמישה פסלים הוזמנו להשתתף בו. בתחרות הפנימית בין שלוש ההצעות שהוגשו זכתה האדריכלית שרה סופר. בעקבות טביעת המשחתת 'אילת' והיעלמות הצוללת 'דקר' שונו ייעודו ואופיו של מיזם ההנצחה המקורי.⁷³ לאחר טביעת המשחתת 'אילת' התכנסו אנשי מילואים ששירתו על הספינה לאספה בתל-אביב והודיעו בה על כוונתם ליוזם מפעל הנצחה למשחתת ולנספים. הם אמרו באותה אספה כי היו בקשר עם עיריית חיפה, וכי יש סיכוי להקים אנדרטה למשחתת ולחלליה במבואות העיר.⁷⁴ אפשרות אחרת הייתה להנציח את הנספים באסונות הימיים במשולב. בנובמבר 1967, שבועות ספורים לאחר טביעתה של אח"י 'אילת', התקיימה במפרץ חיפה תחרות סירות לזכר חללי 'השלושה' ו'אילת'.⁷⁵ ולאחר היעלמות 'דקר' אימצה עיריית חיפה באופן רשמי את רעיון ההנצחה המשולבת. הן מפקד חיל הים והן ראש עיריית חיפה התנגדו להנצחה נפרדת של המשחתת 'אילת'; הטענה העקרונית הייתה ש'יש להסתפק ביד זיכרון אחת ויחידה אשר תנציח את זכרם של כל חללי חיל הים'.⁷⁶

בעקבות היעלמות הצוללת 'דקר' פנה אדריכל תושב חיפה אל ראש העיר בהצעה להקים 'ציון לחללי דקר בחיפה' בקרבת המוזאון הימי ומערת אליהו במבוא הדרומי לעיר.⁷⁷ בתשובה כתב מהנדס העיר באמצע פברואר 1968 כי העירייה כבר קיבלה החלטה בנדון, וכי 'השטח הירוק שבין גן ההסתדרות ורחוב העוגן לאורך הדרך הראשית לתל-אביב אותר לציון ללוחמי חופש השיט והימאים שנספו בים'.⁷⁸ המדובר היה באנדרטה מרכזית לכל 'לוחמי חופש השיט שנספו בחיל הים ובצי הסוחר והדייג', שתנציח את חללי 'השלושה', 'אילת' ו'דקר'.⁷⁹ האנדרטה נועדה להנציח אזרחים וחללי צה"ל כאחד. באפריל 1968 אושר התשלום לפסלים שהשתתפו במכרז להקמת אנדרטת 'השלושה'.⁸⁰ ובכך התאפשר להוריד מסדר היום של ההנצחה את נושא האנדרטה הנפרדת לאניית צי הסוחר.

בסיכום בין ראש עיריית חיפה, שר הביטחון ושר התחבורה נקבע כי האנדרטה תוקם במימון משותף של העירייה, משרד הביטחון ומשרד התחבורה.⁸¹ בראשית יוני התמנה חבר השופטים לתחרות לעיצוב אתר ההנצחה, והוא כלל את ראש העיר ומהנדס העיר ונציגים של חיל הים,

72 'אזכרה ממלכתית לנספי "השלושה" נערכה בחיפה', דבר, 24 בפברואר 1967, עמ' 2.

73 ג' קניספל אל דובר העירייה, 15 במאי 1969, אהע"ח, 2496/12.

74 'אנשי המילואים של "אילת" יפעלו להנצחת זכר המשחתת', מעריב, 3 בנובמבר 1967, עמ' 3.

75 'תחרות סירות בחיפה נערכה לזכר חללי "השלושה" ו"אילת"', מעריב, 12 בנובמבר 1967, עמ' 7.

76 'אכן פינה לאנדרטה לחללי המשחתת "אילת"', מעריב, 18 באוקטובר 1968, עמ' 2.

77 מ' בן-ארי אל א' חושי, 9 בפברואר 1968, אהע"ח, 2496/12.

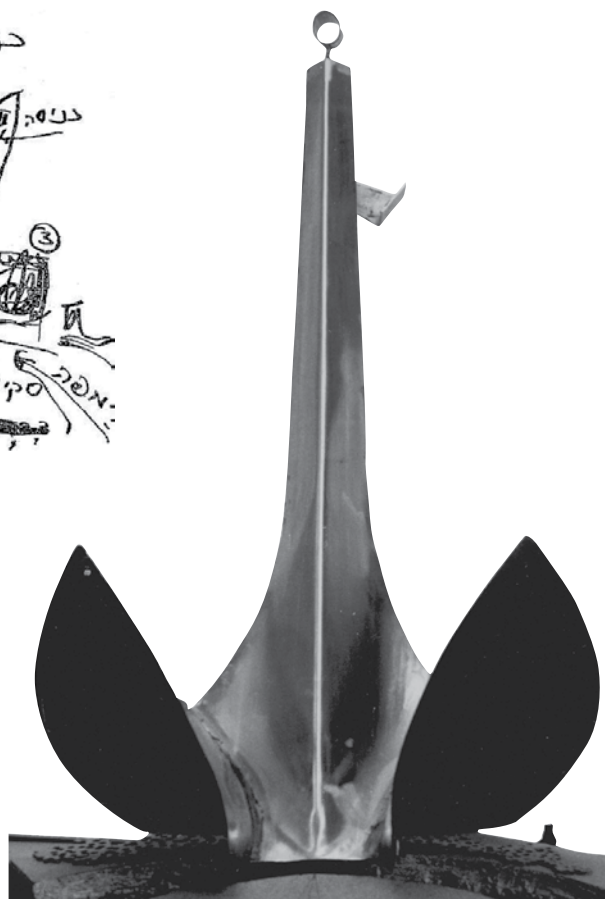
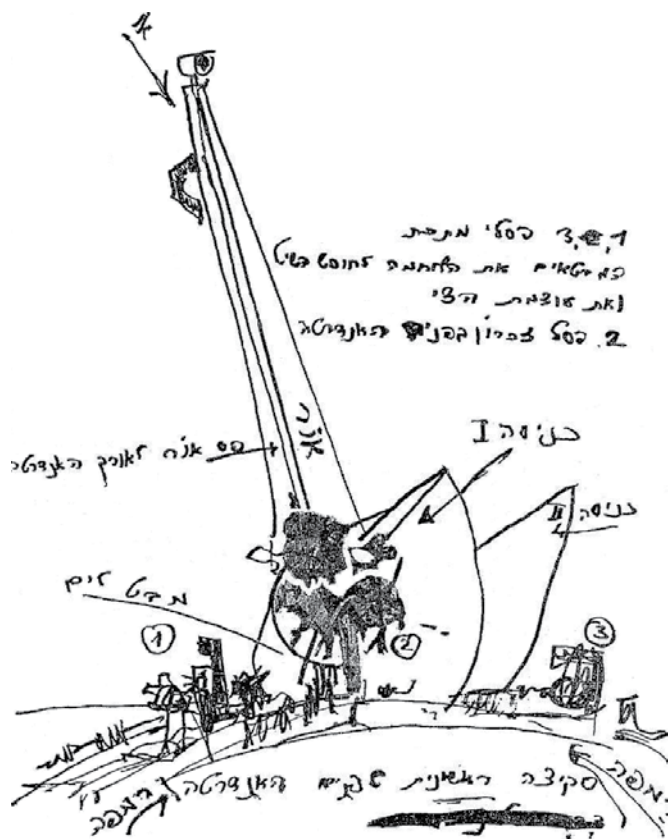
78 'י' כהן אל מ' בן-ארי, 16 בפברואר 1968, אהע"ח, 2496/12.

79 הודעה לעיתונות, עיריית חיפה, 24 ביולי 1968, אהע"ח, 1666/16.

80 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 8 באפריל 1968, סעיף 1559, אהע"ח. הפסלים שקיבלו תשלום היו שרה סופר, יעקב לייבל ורודי להמן.

81 'י' כהן אל א' חושי, 21 במאי 1968, אהע"ח, 2496/12.

סקיצה ודגם האנדרטה שתכנן יגאל תומרקין להנצחת יורדי הים בחיפה
(הדגם: באדיבות הארכיון ההיסטורי של עיריית חיפה. הסקיצה: דבר, 5 במאי 1969)

משרד הביטחון, משרד התחבורה ושל המשפחות השכולות.⁸² התחרות הייתה סגורה: ארבעה אדריכלי נוף הוזמנו להגיש הצעה בשיתוף עם פסל. לתחרות הוגשו שלוש הצעות, וחבר השופטים התכנס ביולי 1968 ובחר פה אחד בהצעה של אדריכלי הנוף צבי מילרד ומשה בלום ושל הפסל יגאל תומרקין.⁸³ עבור תומרקין הייתה זו סגירת מעגל. באפריל 1968 הוא פנה אל חושי והציע להקים אנדרטה 'לזכר הדקר'; הוא הסביר כי הייתה לו מעורבות אישית בעניין כי היה חברו של יעקב רענן, מפקד הצוללת.⁸⁴ בהודעה לעיתונות מטעם עיריית חיפה על הקמת האנדרטה לזכר לוחמי חופש השיט' הוצגה לציבור צורת מיזם ההנצחה שעתיד היה להיבנות על שטח של 25 דונם בצד הדרך לתל-אביב:

82 החלטת הנהלת עיריית חיפה, ישיבה ב-3 ביוני 1968, אהע"ח.

83 פרוטוקול ישיבת ועדת השופטים, תחרות להקמת אנדרטה לזכר יורדי הים בחיפה, 7 ביולי 1968, אהע"ח, 2496/12.

84 י' תומרקין אל א' חושי, 5 באפריל 1968, אהע"ח, 2496/12.

האנדרטה, דמוית עוגן נטוי בכיוון לים, בגובה של 25 מטרים, תוצב במרכז של רחבת הזיכרון, שתוקף דשאים וגנינות. במקום ייערכו גם טקסים ותקבענה פינות התייחדות במקומות מתאימים במעברים – מתחת לעוגן. תבליטים מוקדשים לחיל הים ולצי הסוחר והדיג מובילים את המבקר מהרחבה הציבורית למשכן הזיכרון וההתייחדות מתחת לאנדרטה.

הודות למיקומה, בקצה הגבעה, הודות לצורתה האלכסונית ולממדיה המרשימים, תהווה האנדרטה ציון דרך לנוסעים בכביש תל-אביב תיראה גם מצד הים, ממרחק רב.⁸⁵

מבחינת השופטים יתרונותיה של ההצעה של תומרקין היו הסמליות הברורה וגודלה של האנדרטה: העוגן סימל 'את הקשר של יורדי הים עם הים ואת הקשר של עם ישראל לארצו', וגובהה של האנדרטה הבטיח כי תיראה למרחוק גם מהים.⁸⁶ בפרוטוקול השיפוט קבעו השופטים כי האנדרטה תיבנה מבטון מזוין, אך על הציפוי יוחלט בהתייעצות עם המזמין. הם הציעו לבטא את הנושא הכפול של הנצחת לוחמי חיל הים ומלחי צי הסוחר בתבליטים. ומאוחר יותר נקבע כי יהיו שני תבליטים מברונזה, ושטחם הכולל יהיה כ-35 מ"ר.⁸⁷

ראש עיריית חיפה תמך במיזם ההנצחה המשולבת ל'יורדי הים' – שהחל כמפעל הנצחה לנספי 'השלושה' והיה למפעל הנצחה מונומנטלי ל'ספנים שנספו במילוי תפקידם', או בניסוח אחר ל'לוחמי חופש השיט', מושג רחב שכלל את מלחי צי הסוחר וחיל הים – ופעל לקדם מיזם זה. בישיבה חגיגית בבסיס חיל הים בחיפה בקיץ 1968 אמר חושי: 'אנחנו דואגים גם להנצחת הנופלים, לוחמי חופש השיט, ובימים או השבועות הקרובים, נתחיל לבנות לא רק אנדרטה אלא גם, אחת האנדרטאות הנאות ביותר הפונות אל הים תבנה כמקום זיכרון לאלה אשר נלחמו על חופש השיט ולא זכו להנחות ממנו ומהגבולות הנרחבים שהורחבו בתקופתנו'.⁸⁸ האופטימיות של חושי הייתה מוקדמת מדי. במסגרת ההכנות להקמת האנדרטה פורסם מכרז, אך הוגשה רק הצעה אחת, והמכרז בוטל. בפברואר 1969 פורסם מכרז שני.⁸⁹ ב-24 במרס 1969 נפטר חושי, ואת מקומו כראש עיריית חיפה מילא משה פלימן.

באפריל 1969 עמדה האנדרטה במרכז של סערה ציבורית 'לאחר שאמנים הפנו את תשומת לב הנהלת העירייה לדמיון לכאורה בין האנדרטה המוצעת ובין אנדרטה המוצבת בכניסה לנמל רוטרדם שבהולנד'.⁹⁰ מירית שם-אור כתבה ב'דבר' כי 'בעיריית

אנדרטת העוגן
בנמל רוטרדם

85 הודעה לעיתונות, עיריית חיפה, 24 ביולי 1968, אהע"ח, 1666/16.

86 'עיריית חיפה תדון מחדש בתכנית האנדרטה לספנים שניספו במילוי תפקידם', דבר, 16 באפריל 1969, עמ' 4.

87 'תומרקין אל צלניק, עיריית חיפה, 20 באוגוסט 1968, אהע"ח, 2558/15.

88 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 12 באוגוסט 1968, סעיף 49, אהע"ח.

89 'כהן אל א' חושי, 12 בפברואר 1969, אהע"ח, 2558/15.

90 'עיריית חיפה תדון מחדש בתכנית האנדרטה' (לעיל, הערה 86).

חיפה נמצאו אזרחים שחששו פן תיהפך עירם לחלם שניה והחלו לקרוא: "פלגיאט! פלגיאט!"⁹¹. לטענת תומרקין תזמון העלאת הנושא לסדר היום הציבורי לאחר מותו של חושי לא היה מקרי. במכתב ששלח לאמנים, לראש עיריית חיפה וכנראה גם למערכות עיתונים טען תומרקין כי חושי לא קיבל את הטענה בדבר הדמיון בין שתי האנדרטאות, וכי פטירתו עיכבה את יריית אבן הפינה.⁹² הוא הוסיף כי גורמים הפועלים נגדו ניצלו את מותו של חושי כדי להבאיש את ריחה של התכנית המוצעת, שנבחרה כחוק, ושעמדה לפני התחלת הבנייה.

עבור ראש העיר פלימן, שזה עתה נכנס לתפקידו כיורשו של חושי, השערורייה הייתה משבר תדמיתי שדרש פתרון מהיר, ובניתיים הוקפאה התכנית להקים את האנדרטה עד שייערך בירור בנושא.⁹³ הנהלת העיר דנה בנושא בישיבתה ב-21 באפריל. ראש העיר הפנה את תשומת לב חברי ההנהלה ל'התקפה הטוטאלית' של העיתונות על תכנית האנדרטה, והציע למנות ועדת מומחים שתבדוק את העניין ותגיש את חוות דעתה להנהלת העירייה.⁹⁴ בהודעה לעיתונות שפרסם דובר העירייה בראשית יוני פורטו המהלכים שנקטה הנהלת העירייה והודגש כי לאחר שראש העיר התייעץ עם 'אישים אובייקטיביים, בעלי מעמד וידע' הוא השתכנע כי 'אין כל פגם בהצעתו של תומרקין', ולכן 'האנדרטה תוקם, אפוא, לפי תכניתו של תומרקין'.⁹⁵ בצד הבעת מחויבות כללית לבנות את האנדרטה לפי התכנית המקורית, הוצגו בהודעה לעיתונות שורה של תנאים וסייגים למימוש המיזם: 'שלבי הביצוע וקצב ההתקדמות בביצוע וההיקף של התוכנית שתבוצע, יהיו תלויים באפשרות המימון, מימוש התחייבויות הגופים שהבטיחו להשתתף במימון ובהתאם לסדרי העדיפות שתינתן לאובייקט זה על ידי הוועדה הממשלתית לוויסות הבניה'.

ראש העיר חזר על המחויבות להקים את האנדרטה: 'לאחר שהוויכוח הציבורי על האנדרטה הסתיים, עלינו לדון על גישה לביצוע התוכנית בשלבים',⁹⁶ אך בשטח לא הייתה כל התקדמות. באוגוסט פנה תומרקין אל ראש העיר בשאלה 'האם הוקפאה התוכנית, ומדוע?'⁹⁷. על פי דו"ח של מהנדס העיר מתברר כי ההצעות למכרז שפרסמה העירייה נדונו אמנם בוועדת המכרזים של העירייה, אך לא התקבלה כל החלטה שתחייב את אישור מועצת העירייה, ולא נאמר בדו"ח מדוע לא התקבלה החלטה.⁹⁸ מהנדס העיר דיווח עוד כי הוועדה הממשלתית לוויסות הבניה הציבורית לא אישרה את בניית האנדרטה, וסיכום הדברים היה ש'הואיל ואין הפרויקט עומד להתבצע בעתיד הנראה לעין, יש – אפוא – לראות את המבצע כמושהה, ובכא המועד נחזור אליו'.

91 מ' שם-אור, 'דיוקנו של האמן כמושמץ צעיר', דבר, 5 במאי 1969, עמ' 5.

92 תומרקין אל נמענים שונים, אפריל 1969, אהע"ח, 2496/12.

93 'הוקפאה תכנית אנדרטה להקמת אנדרטה לזכר ימאים', מעריב, 15 באפריל 1969, עמ' 8.

94 מזכיר העיר, תזכיר בנוגע לתכנית האנדרטה ליורדי הים, 21 באפריל 1969, אהע"ח, 1666/16.

95 דובר העירייה, הודעה לעיתונות בנושא אנדרטה לזכר לוחמי חופש השיט, 5 ביוני 1969, אהע"ח, 2496/12. הידיעה שחוות הדעת ניקתה את האמן מאשמת פלגיאט דלפה לעיתונים לפני פרסום ההודעה לעיתונות. ראו: ש' רפפורט, 'עיריית חיפה תאשר כנראה האנדרטה ליורדי הים', מעריב, 3 ביוני 1969, עמ' 8; 'האנדרטה של תומרקין תאושר כנראה לביצוע', דבר, 4 ביוני 1969, עמ' 8.

96 מזכיר העיר, תזכיר, 23 ביוני 1969, אהע"ח, 1666/16.

97 י' תומרקין אל מ' פלימן, 7 באוגוסט 1969, אהע"ח, 2558/15.

98 י' כהן אל מ' קניאל, 13 באוגוסט 1969, אהע"ח, 2558/15.

מהנדס העיר לא התייחס במפורש לשאלת המימון, אך מתברר כי הקפאת המיזם הייתה קשורה – בהתאם לאמור בהודעה לעיתונות – לקושי בתקצובו. ביולי 1968 אישרה ועדת האנדרטה את ההסכמה שמימון האנדרטה יתחלק בין העירייה, משרד הביטחון ומשרד התחבורה.⁹⁹ אולם חודש לאחר מכן הודיע משרד הביטחון לעיריית חיפה כי הוא מגביל את השתתפותו ל-200,000 ל"י.¹⁰⁰ הודעה זו שיקפה שינוי שחל בינתיים בקדימויות ההנצחה של משרד הביטחון. ב-6 במרס 1968 הודיע שר הביטחון על הקמת האנדרטה בחיפה לזכרם של נעדרי 'דקר', אך חודש מאוחר יותר הוחלט במשרד הביטחון להקים אנדרטה לזכרם בחלקת הנעדרים בבית הקברות הצבאי בהר הרצל.¹⁰¹ כמו האנדרטאות שנבנו שם קודם לכן לזכרם של 140 חללי פלוגת ההובלה 462 שנספו בים התיכון במלחמת העולם השנייה (נחנכה בשנת 1954) ושל כ"ג יורדי הסירה (נחנכה בשנת 1957),¹⁰² האנדרטה לזכר חללי 'דקר' בחלקת הנעדרים בהר הרצל נועדה להיות מעין קבר אחים סמלי למי שמקום קבורתם בים לא נודע, ומבחינת ההורים השכולים האנדרטה נועדה לשמש כתחליף לקבר. בעקבות ההחלטה להקים אנדרטה ממלכתית ל'דקר' בהר הרצל איבד משרד הביטחון עניין במיזם ההנצחה בחיפה, והדבר בא לידי ביטוי בתקצובו של המיזם. ביולי 1969, לאחר שנושא הפלגיאט ירד מסדר היום ונרמה היה שמתחרשת הקמת האנדרטה בחיפה, הודיע משרד הביטחון לעיריית חיפה כי מפאת קשים תקציביים אין המשרד יכול להשתתף במימון הקמת האנדרטה בשנת התקציב הנוכחית, וכי ההשתתפות תידחה לשנת התקציב 1970/1. במכתבו קבע סגן שר הביטחון כי הסכום של 200,000 לירות שהוקצה לאנדרטה הוא סכום ש'אין דומה לו בנושאי הנצחה – ואנדרטאות בכלל'.¹⁰³ אשר למעורבות משרד התחבורה במיזם, נציג של המשרד השתתף בוועדת השיפוט אך אין כל עדות שהמשרד הועיד כספים לתקצוב האנדרטה.

בשלב זה הקמת קריית ההנצחה הייתה תלויה בעיריית חיפה בלבד ובכוננותה להשקיע במימון המיזם, ובמצב זה הייתה חשיבות רבה לעמדתו של ראש העירייה. בדצמבר 1969 אישרה מועצת העירייה תשלום של 37,000 לירות לתכנון הקמת האנדרטה,¹⁰⁴ אך פלימן, שלא כקודמו חושי, לא היה מחויב אישית למיזם, כל שכן שעם כניסתו לתפקידו נאלץ להתמודד עם השערורייה שפרצה בעניינו. בשנת 1972 כתב תומרקין אל ראש העירייה: 'אנו נכנסים לשנה החמישית לאי-בניית האנדרטה'.¹⁰⁵ בשלב זה נראה היה שהאנדרטה ירדה מסדר היום העירוני, אך כל עוד לא הוכרז רשמית כי המיזם בוטל, היו העירייה והעומד בראשה מחויבים מבחינה פורמלית לביצועו. סימן לכך שהקפאת המיזם נבעה בין היתר מחוסר העניין של ראש העירייה הוא ההכרזה המחודשת על המחויבות העירונית להקמת האנדרטה לאחר מותו של פלימן, בשנת 1973, ובחירתו של יוסף אלמוגי לתפקיד ראש

99 ישיבת ועדת האנדרטה נערכה ב-14 ביולי 1968, וראו: מהנדס העיר, תזכיר, 27 באוגוסט 1968, אהע"ח, 25518/15.
100 א' חושי אל מ' דיין, אוגוסט 1968, אהע"ח, 25518/15.
101 סיכום פגישה בנושא יד לנעדרי 'דקר', 14 באפריל 1968, ארכיון היחידה להנצחת החייל, תיק אנדרטה.
102 על אנדרטאות אלו: עזריהו (לעיל, הערה 21), עמ' 66-69.
103 צ' צור אל מ' פלימן, 18 ביולי 1969, אהע"ח 2558/15.
104 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 8 בדצמבר 1969, סעיף 21, אהע"ח.
105 י' תומרקין אל מ' פלימן, 8 במאי 1972, אהע"ח, 25518/15.

מראה כללי של
האולם התת-קרקעי
של אנדרטת הצוללת
אח"י דקר בהר
הרצל, בתכנונו של
דוד אנטול ברוצקוס
(1971)
(צילום: מיכאל יעקובסון)

העירייה. באפריל 1974 כתב מזכיר העיר כי 'בעיה זו' לא נשכחה, וכי הוא מקווה שבשנת התקציב החדשה יוקצו הכספים הדרושים להקמת 'האנדרטה המתוכננת ללוחמי חופש השיט'.¹⁰⁶ הוא גם הזכיר כי העירייה עמדה בקשר עם משרד הביטחון ועם משרד התחבורה בעניין הקמת האנדרטה. אולם לדברים אלה לא היה המשך; הכספים לא הוקצבו, והמיזם נותר בהקפאה. בשנת 1975 התפטר אלמוגי ובמקומו התמנה לראשות העירייה ירוחם צייזל. בפברואר 1976 פנה צייזל אל שר הביטחון בעניין האנדרטה, ולאחר שהזכיר את ההסכמה משנת 1968 בדבר השתתפותם של משרד הביטחון ושל משרד התחבורה בהקמת האנדרטה, ביקש תשובה ברורה על השאלה אם 'יש סיכוי כלשהוא, להשתתפות משרד הביטחון בהקמת האנדרטה'.¹⁰⁷ הוא הסביר כי הסיבה לפנייה היא ש'הקרקע משוריינת למטרה האמורה עד היום, ואילו בעליה לוחץ עלינו למען שחרור או תשלום עבורה'. תשובתו של ישראל טל, עוזר שר הביטחון, הייתה חד-משמעית: 'אין משרד הביטחון יכול לתמוך בגלל התנאים התקציביים'.¹⁰⁸ בכך בא הקץ על מפעל ההנצחה ליורדי הים או לוחמי חופש השיט בחיפה, מפעל שהחל בקול תרועה רמה תחת שרביטו של חושי, ושהסתיים בלא כלום לאחר תשע שנים ושלושה ראשי עיר.

106 מזכיר העיר אל ל' מאי, 10 באפריל 1974, אהע"ח, 25518/15.

107 י' צייזל אל ש' פרס, 12 בפברואר 1976, אהע"ח, 2558/15.

108 י' טל אל י' צייזל, 12 באפריל 1976, אהע"ח, 2558/15.

ראוי לציין שהמשפחות השכולות לא היו מעורבות בהנצחת חללי חיל הים בחיפה, כנראה בגלל תהליך ההנצחה המונומנטלית של חללי החיל שהחל ברחבי הארץ לאחר טביעתה של המשחתת 'אילת' באוקטובר 1967 והיעלמותה של הצוללת 'דקר' בינואר 1968, תהליך שהיו מעורבים בו חברים לנשק, הורים שכולים, עיריות ומשרד הביטחון. לציון יום השנה הראשון לטביעת 'אילת' הונחה באוקטובר 1968 אבן הפינה להקמת אנדרטה למשחתת באשדוד. בשנת 1973 הוסבה האנדרטה לאנדרטה החילית של חיל הים. ביוני 1969, שבועות ספורים לאחר שהכריזה עיריית חיפה על החלטתה המחודשת להקים את האנדרטה שתכנן תומרקין ליורדי הים בחיפה, נחנכה בקריית-ים אנדרטה לזכר 'דקר', שגם אותה תכנן תומרקין.¹⁰⁹ האנדרטה לזכר חללי 'דקר' בהר הרצל בצורת צוללת שסיפונה בולט מעל הקרקע נחנכה בז' באדר תשל"א (4 במרס 1971), הוא יום הזיכרון לחללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע.¹¹⁰

טביעתה של אניית צי הסוחר 'השלושה' בינואר 1967 היא שהניעה כאמור את הקמת מיזם ההנצחה המשולב שקידמה עיריית חיפה. בעוד הקמת האנדרטה בחיפה התעכבה, מיזמי ההנצחה של חללי 'אילת' ו'דקר' הגיעו לכלל מימוש ונעשו לחלק מנוף זיכרון הנופלים בישראל, ונראה היה שהנצחת 'השלושה' ירדה מעל סדר היום של ההנצחה הלאומית. בינואר 1970 כתבה אחות שכולה של אחד מחללי 'השלושה' אל ראש עיריית חיפה כי 'אניית השלושה נשכחה'.¹¹¹ אך הנצחת מלחי צי הסוחר שבה לסדר היום הציבורי לאחר טביעתה של אניית צי הסוחר 'מצדה' במרס 1981 ליד ברמודה. בעקבות האסון יזם איגוד הימאים הקמת אנדרטה בחיפה שתנציח את חללי שלוש אניות צי הסוחר שטבעו: 'מסדה', שטבעה בשנת 1952, 'השלושה' (שנקראה על שם שלושת הנספים באסון טביעת 'מסדה'), שטבעה בשנת 1967, ו'מצדה'. האנדרטה נבנתה בשנת 1982, ובכך הונצחו גם חללי 'השלושה' בנוף העירוני בחיפה, אם כי באנדרטה 'אזרחית', שהוקדשה לזכר חללי צי הסוחר בלבד, ולא באנדרטה ששילבה את הנצחתם של חללי חיל הים וחללי ציר הסוחר.

האנדרטאות הסמויות מן העין: הערות לסיכום

הגאוגרפיה של הזיכרון בכלל ושל זיכרון הנופלים בישראל בפרט כוללת גם את האנדרטאות הסמויות מן העין, אלו שהיו חלק משיח הזיכרון אך לא נעשו חלק מנוף הזיכרון. טקס הסרת הלוט מעל אנדרטה הוא הכרזה פומבית על סיום תהליך הקמתה ועל שילובה בנוף הזיכרון. אך כיצד מסתיים מיזם הקמת אנדרטה שלא נבנתה? אפשרות אחת היא החלטה פורמלית על הורדת האנדרטה מסדר היום של ההנצחה, כפי שהיה במקרה של האנדרטה לפורצי הדרך לירושלים שעיצב קארה. אפשרות אחרת היא סיום המיזם ללא הכרזה פורמלית, כמו במקרה של האנדרטה לחללי תל-אביב במלחמת העצמאות. מיזם הקמת אנדרטה עשוי להסתיים גם עם קבלת החלטה על

109 'אנדרטה לחללי "דקר"', מעריב, 20 ביוני 1969, עמ' 3.

110 'הועלה זכרם של חללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע', מעריב, 5 במרס 1971, עמ' 4.

111 אחות שכולה אל הנהלת עיריית חיפה, 4 בינואר 1970, אהע"ח, 16/1666.

הקמת אנדרטה חלופית, אף ללא ביטול מפורש של הקמת האנדרטה הקודמת שאמורה הייתה לקום לאותה תכלית. יתרה מזו, מיזם הקמת אנדרטה עשוי לבוא לידי סיום גם בלא כל החלטה רשמית, אלא בהתעלמות המבטאת הסכמה שאין הוא רלוונטי עוד, כפי שהיה במקרה של האנדרטה ליורדי הים בחיפה; במקרה כזה המיזם מסתיים למעשה עם האזכור האחרון שלו המתועד במסמכים.

מכיוון שההנצחה היא תוצאה משוקללת של הלחצים שמפעילים גורמים בעלי עניין בעיצובו של הזיכרון, הדיון ההיסטורי באי הקמתן של אנדרטאות, כמו בהקמתן של אחרות, הוא דיון גם בהיסטוריה הפוליטית של ההנצחה בנוף. במחקרים הרבים שנעשו בנושא הפוליטיקה של הזיכרון הודגש כי ההנצחה במרחב הציבורי היא ביטוי לאינטרסים פוליטיים ולמחויבויות אידאולוגיות. כפי שמלמד המקרה של האנדרטה לפורצי הדרך שתכנן קארה, אלה מתבטאים לא רק בשאלה מה להנציח, אלא גם בשאלה איך וכיצד ראוי להנציח. מחקר האנדרטאות הסמויות מן העין מדגיש כי מחויבות אידאולוגית היא אמנם תנאי הכרחי להקמת אנדרטה אך בהחלט לא תנאי מספיק. בכסים קבלת ההחלטה על מיזם הנצחה עומדת הסכמה על התשובה על השאלה מה נכון פוליטית וראוי היסטורית להנציח, אך סיומו המוצלח של המיזם תלוי בגורמים נוספים, ואחד החשובים שבהם הוא מחויבות אישית של היזמים למיזם. המקרים של האנדרטה לחללי מלחמת העצמאות בתל-אביב ושל האנדרטה ליורדי הים בחיפה מלמדים כי גם מפעלי הנצחה רגישים לשינויים בסדרי העדיפויות של הגורמים המעורבים בהם; שינויים כאלה יש להם לעתים השפעה ניכרת על תקצובם ולכן על היתכנותם. בהקשר העירוני יש חשיבות רבה למחויבות האישית של ראש העירייה. ראשי עירייה חדשים לא בהכרח מחויבים לסדר היום של קודמיהם ולמיזמים שירשו עם כניסתם לתפקיד, ויכולה להיות לכך השפעה גם על מידת העניין שלהם בקידום של מפעלי הנצחה שיזמו ראשי עירייה קודמים. למחויבות אישית של ראש עיר נודעת משמעות מיוחדת כאשר המיזם נקלע לקשיים תקציביים או כאשר הוא נעצר בגלל חסמים מנהליים.

האנדרטאות הסמויות מן העין הן בבחינת רוחות הרפאים של מפעל הנצחה. אך בהקשר של הנצחת הנופלים בישראל אי הקמתה של אנדרטה אין פירושה בהכרח שכחה והשכחה, שכן עשויות להופיע חלופות הנצחה הולמות לאנדרטה שלא הוקמה. הדבר חשוב במיוחד כאשר חלופות אלה הן פתרונות הולמים בעיני גופים בעלי עניין, ובמיוחד המשפחות השכולות וארגון 'יד לבנים'. כפי שמלמדות הקמת האנדרטה לחללי תל-אביב בפארק הירקון והנצחת מלחי 'השלושה' באנדרטה לזכר חללי צי הסוחר, קיימת גם אפשרות שמפעל הנצחה שבוטל או הוקפא יחזור מאוחר יותר לסדר היום הציבורי, אם כי במקרה כזה יש לצפות שהמיזם המחודש יהיה שונה מהמיזם המקורי במאפיינים שונים: נושא ההנצחה, התפיסה האדריכלית ואופן שילובו של אתר ההנצחה במרחב הציבורי. כך גם אם האנדרטאות המתוכננות לא נבנו ונותרו סמויות מן העין, הרי הזיכרון שנועדו לגלם בנוף לא נעלם. הוא גלוי לעין באתרי הנצחה אחרים, שהקמתם צלחה, ושהיו למרכיבים פעילים בנוף הזיכרון הישראלי.